# KARAHANLI TÜRKÇESİNDE TIP TERİMLERİ

Utku IŞIK

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2016

# KARAHANLI TÜRKÇESİNDE TIP TERİMLERİ

**Utku IŞIK**

**T.C.**

**Eskişehir Osmangazi Üniversitesi**

**Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı**

**Türk Dili Bilim Dalı**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**Eskişehir, 2016**

**T.C.**

**ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ**

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

**Utku IŞIK tarafından hazırlanan KARAHANLI TÜRKÇESİNDE TIP TERİMLERİ başlıklı bu çalışma …….. tarihinde Eskişehir Osmangazi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/Türk Dili Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.**

**Başkan……**

**Üye……..**

**(Danışman)**

**Üye……..**

**ONAY**

**…/…/2016**

**Enstitü Müdürü**

…/…/2016

## ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmasının hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Utku IŞIK

# ÖZET

## KARAHANLI TÜRKÇESİNDE TIP TERİMLERİ

**IŞIK, Utku**

**Yüksek Lisans-2016**

**Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı**

**Danışman**: Doç. Dr. Ferruh AĞCA

Karahanlı Türkçesiyle yazılmış *Kutadgu Bilig*, *Dîvânu Lugâti't-Türk, Atebetü'l-Hakâyık* ve Rylands Kütüphanesinde bulunan *Satır Altı Kur'ân Tercümesi* gerek sözvarlığının genişliği gerekse sahip olduğu birikimle tıp terimleri açısından dikkat çekici bir zenginliğe sahiptir. Bu eserler Karahanlıların tıbbi durum, kavram ve nesnelere hangi ölçüde terim geliştirebildiğini ayrıca tıp terimlerinin lehçe içindeki nicelik ve niteliğini gözler önüne sermektedir.

Türk dilinin değişik alanlarında kullanılan tıp terimleri çeşitli araştırmacılar tarafından incelenmiş olmasına rağmen, Karahanlı Türkçesine ait tıp terimleri henüz müstakil bir çalışmada ele alınmış değildir. Bu tez daha önce araştırılmamış olan bu konuyu ele almak için hazırlanmıştır.

Bu çalışmada "Terim nedir?" sorusunun cevabı aranmış, Karahanlılar, Karahanlı Türkçesi ve Türk tıbbıyla ilgili bilgiler verilmiştir. Karahanlı Türkçesinde kullanılan tıp terimlerini belirlemede *Kutadgu Bilig, Dîvânu Lügâti't-Türk, Atebetü'l-Hakâyık* ve *Satır Altı Kur'an Tercümesi'*nden yararlanılmıştır. Elde edilen terimler; temel organ adları, ara organ adları, bedensel hastalıklarla ilgili isimler, bedensel hastalıklarla ilgili eylemler, zihinsel hastalıklarla ilgili terimler, tedavi ile ilgili terimler ve diğer terimler olmak üzere 7 bölüme ayrılmış; Eski Türkçe hakkında yapılan çalışmalar göz önünde bulundurularak yapı, anlam ve köken açısından incelenmiştir.

**Anahtar Sözcükler:** Karahanlılar, Karahanlı Türkçesi, tıp, tıp terimleri.

# ABSTRACT

## MEDICAL TERMS IN KARAKHANID TURKISH

**IŞIK, Utku**

**Master Degree- 2016**

**Turkish Language and Literature Department**

**Advisor:** Assoc. Prof. Ferruh Ağca

*Kutadgu Bilig, Dîvânu Lugâti't-Türk, Atebetü'l-Hakâyık* and *An Interlinear Translation of Kur'an* (which is in Rylands Library now) which were written in Karakhanid Turkish have very wealthy with regards to its vocabulary and medical accumulation. All of these works reveals words for medical cases, notions and stuffs which Karakhanids lexicalised. These texts are crucial to determine quality and quantity of medical terms in Karakhanid dialect.

Although some researchers have worked about medical terms of several dialects, there is no work that study about medical terms in Karakhanid dialect in general sense. The subject has been dealt with in this work.

The question of "What is term?" has been answered and some information about Karakhanids, Karakhanid Turkish and medical of Turks has been given. To determine medical terms *Kutadgu Bilig, Dîvânu Lügâti't-Türk, Atebetü'l-Hakâyık* and *An Interlinear Translation of Kur'an* have been used. Then, the terms have been categorised such as main organ names, intermediary organ names, names of mental diseases, names of physical diseases, verbs related to diseases, treatment terms and other terms. The terms have been analyzed with regards to structure, semantics and etymology considering studies about Old Turkic.

**Key words:** Karakhanids, Karakhanid Turkish, medicine, medical terms.

# İÇİNDEKİLER

**ÖZET** ..... v
**ABSTRACT** ..... viii
**KISALTMALAR LİSTESİ** ..... ix
**İŞARETLER LİSTESİ** ..... x
**ÖNSÖZ** ..... xi
**GİRİŞ** ..... 1
**Araştırmanın Konusu ve Alanı** ..... 1
**Araştırmanın Yöntemi** ..... 1
**Araştırmanın Amacı** ..... 2
**Türk Tıp Tarihiyle İlgili Araştırmalar** ..... 2
**Türk Dili Araştırmalarında Tıp Terimleri** ..... 3
**I. BÖLÜM** ..... 6
**ARAŞTIRMANIN TEKNİK ve TEORİK YÖNLERİ** ..... 6
**1.1. Sözcük ve Terim Kavramları** ..... 6
**1.2. Karahanlılar** ..... 9
**1.2.1. Karahanlı Devleti** ..... 9
**1.2.2. Karahanlı Edebiyatı** ..... 12
**1.2.3. Karahanlı Türkçesi** ..... 15
**1.3. Eski Türk Tıbbı** ..... 17
**II. BÖLÜM** ..... 22
**TIP TERİMLERİ** ..... 22
**2.1. Organ Adları** ..... 22
**2.1.1. Temel Organ Adları** ..... 22
**2.1.2. Ara Organ Adları** ..... 25
**2.2. Hastalıkla İlgili Terimler** ..... 40
**2.2.1. Bedensel Hastalıklarla İlgili İsimler** ..... 40
**2.2.2. Bedensel Hastalıklarla İlgili Eylemler** ..... 52
**2.2.3. Zihinsel Hastalıklarla İlgili Terimler** ..... 56
**2.3. Tedavi İle İlgili Terimler** ..... 60
**2.4. Diğer Terimler** ..... 72
**SONUÇ** ..... 82
**KAYNAKÇA** ..... 85

## KISALTMALAR LİSTESİ

| | |
|---|---|
| **AH** | : Atebetü'l Hakâyık |
| **Ar.** | : Arapça |
| **Az.** | : Azerbaycan Türkçesi |
| **Bşk.** | : Başkurt Türkçesi |
| **C.** | : Cilt |
| **Çağ.** | : Çağatay Türkçesi |
| **Çev.** | : Çeviren |
| **Çuv.** | : Çuvaş Türkçesi |
| **DLT** | : Dîvânu Lugâti't-Türk |
| **Far.** | : Farsça |
| **Hak.** | : Hakaniye Türkçesi |
| **Har.** | : Harezm Türkçesi |
| **Haz.** | : Hazırlayan |
| **KB** | : Kutadgu Bilig |
| **Kıp.** | : Kıpçak Türkçesi |
| **Kklp.** | : Karakalpak Türkçesi |
| **Krg.** | : Kırgız Türkçesi |
| **KT** | : Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) |
| **Kum.** | : Kuman Türkçesi |
| **Kzk.** | : Kazak Türkçesi |
| **Moğ.** | : Moğolca |
| **No.** | : Numara |

**Nog.** : Nogay Türkçesi

**Osm.** : Osmanlı Türkçesi

**OTWF** : M. Erdal'ın *Old Turkic Word Formation* eseri

**Özb.** : Özbek Türkçesi

**s.** : Sayfa numarası

**Şor.** : Şor Türkçesi

**Tat.** : Tatar Türkçesi

**TatK.** : Kazan Tatar Türkçesi

**Tkm.** : Türkmen Türkçesi

**Tuv.** : Tuva Türkçesi

**Uyg.** : Uygur Türkçesi

**Yak.** : Yakut Türkçesi

**yay**. : Yayınları

**İŞARETLER LİSTESİ**

| | |
|---|---|
| + | : Sonraki ekin isme eklendiğini belirtir. |
| - | : Sonraki ekin fiile eklendiğini/mastarı belirtir. |
| * | : Sonraki sözcüğün tanıklanmadığını belirtir. |
| < | : Bir sözcüğün tahlil edileceğini belirtir. |
| > | : Sözcüğün sonraki evrede mevcut halini belirtir. |
| >> | : Sözcüğün birden çok evreden sonraki hali |
| <…> | : Yazılmayan ses veya sesler |
| /…/ | : Bir sesi belirtmek için kullanılır. |

# ÖNSÖZ

Karahanlı Türkçesi dönemine ait olan ve günümüze ulaşmış İslami çevreye ait ilk Türkçe eserler olma özelliği gösteren Kutadgu Bilig, Dîvânu Lugâti't-Türk, Atebetü'l-Hakâyık ve günümüzde Rylands Kütüphanesinde bulunan Kur'an Tercümesi, yıllardır birçok araştırmacının farklı açılardan ele aldığı önemli birer kaynak niteliğindedir. Bu eserler şu ana dek birçok açıdan incelenmiş olsa da tıp terimleri açısından toplu olarak yahut geniş çapta bir çalışmaya konu edilmemiştir.

Bu araştırmada bahsi geçen dört eser temel alınarak Karahanlı Türkçesinde kullanılmış olan tıp terimleri ele alınmıştır. Böylece bu konudaki boşluk doldurulmaya çalışılmıştır.

İlk bölümde araştırmanın teorik altyapısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Öncelikle "terim"in ne olduğu üzerinde durulmuş, "terim" ile diğer sözcükler arasındaki sınır çizilmiştir. Ardından kaynak eserlerimizin menşei olan Karahanlı Devleti, Karahanlı dili ve edebiyatı ve bu dönemin kendine has özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir. İlk bölümün sonunda eski Türk tıp anlayışı ve tedavi teknikleriyle Karahanlı tıbbının eski Türk tıp anlayışı içerisindeki konumu belirlenmiştir.

İkinci bölümde araştırmaya kaynak teşkil eden eserlerde geçen tıbbi terimler sırasıyla organ adları, hastalıkla ilgili terimler, tedaviyle ilgili terimler, diğer terimler olmak üzere dört sınıfa ayrılmış ve alfabetik sıraya konulmuştur. Terimler ses, yapı, anlam ve köken açısından değerlendirilmiştir. Yeri geldikçe elde edilen verilerden hareketle terimleri izah etmek maksadıyla bazı yorumlar yapılmış, sözcükler hakkında farklı bakış açıları geliştirilmeye çalışılmıştır.

Üniversite hayatım boyunca akademik anlamda bakış açımı genişleten, bu araştırma süresince bana madden ve manen destek olan, beni yetiştiren ve yetiştirmeye devam eden danışman hocam sayın Doç. Dr. Ferruh Ağca'ya, ayrıca derslerine keyifle katıldığım Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümündeki kıymetli hocalarıma, her zaman yanımda olduklarını hissettiğim sevgili aileme gönülden teşekkür ediyorum.

# GİRİŞ

## Araştırmanın Konusu ve Alanı

Bilindiği gibi Türkler İslami kültürel daireye ait ilk eserlerini, 9. yüzyılda kurulup Asya'nın orta ve batı kesimine hükmeden Karahanlı Devleti toprakları içerisinde vermiştir.

Karahanlılardan bugüne ulaşan Türkçe dil ve edebiyat metinleri şunlardır: 1. Kutadgu Bilig (1069-1070), 2. Dîvânu Lugâti't-Türk (1074), 3. İlk Kur'ân tercümeleri, 4. Atebetü'l-Hakâyık, 5. Hukuk belgeleri, 6. Ahmet Yesevî ile izleyicilerinin şiirleri (Ercilasun, 2011: 293). Karahanlı Türkçesine ait olan bu eserler Türk dil ve kültür hayatına ışık tutan oldukça hacimli kaynaklardır. Bu çalışmanın konusu yukarıda zikredilen eserlerden *Kutadgu Bilig*, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, *Kur'an Tercümesi* ve *Atebetü'l-Hakâyık'ın* içeriğindeki tıp terimleridir. Özellikle *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânu Lugâti't-Türk,* tıp terimleri söz varlığı açısından oldukça zengin bir nitelik taşımaktadır. Yusuf Has Hacib gerek hacmi gerek içerisinde barındırdığı ilmi, sanatsal, tarihi nitelik açısından dev eseri Kutadgu Bilig'te birçok tıp terimine yer vermiştir. Kaşgarlı Mahmud da birçok Türk ilini gezmiş; eserinde çokça mustarip olunan hastalıklara, uygulanan tedavilere ve ilaç olarak kullanılan şifalı bitkilere yer vermiştir. Hatta bazen bunlarla ilgili uzun izahatlerde bulunarak dönemin tıp anlayışı ve yöntemleri konusunda asırlar sonrasına önemli bilgiler ulaştırmıştır.

Bu çalışma halk hekimliği, büyü ile tedavi yöntemleri gibi modern tıbbın alanına girmeyen ancak o dönemin tıbbında etkin bir rolü bulunan uygulamalarla ilgili terimleri de kapsamaktadır. Baytarlığın alanına girdiği için yine hayvanlarla ilgili hastalıklar da çalışmamızın kapsamı içerisinde değerlendirilmiştir. Bununla birlikte yalnızca insan anatomisiyle ilgili terimler ele alınmış, hayvan anatomisi ve türleriyle ilgili terimler çalışmanın sınırı dışında tutulmuştur.

"Tıp terimi" çok geniş bir kavram alanına sahiptir. Bu sebeple çalışmada yalnızca biyolojiyi ilgilendiren terimler değil, insan ruh ve psikolojisine ait terimler de işlenmiştir.

## Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada, söz konusu metinlerden elde edilen tıp terimleri ses, yapı, anlam ve köken açısından ele alınıp incelenmiştir.

Art zamanlı karşılaştırma yöntemi kullanılarak terimlerin tarihi Türk dillerinde geçirmiş oldukları ses birimsel değişikliklerle mümkün olduğu ölçüde günümüz Türk lehçelerindeki durumları verilmeye çalışılmıştır. Elde edilen sözcükler "Organ Adları", "Hastalıklarla İlgili Terimler", "Tedavi İle İlgili Terimler" ve "Diğer Terimler" olmak üzere dört ana başlıkta ele alınmıştır. Bunun dışında "Organ Adları" başlığı "Temel Organ Adları" ve "Ara Organ Adları" olmak üzere iki; "Hastalıklarla İlgili Terimler" başlığı ise "Bedensel Hastalıklarla İlgili İsimler", "Bedensel Hastalıklarla İlgili Eylemler" ve "Zihinsel Hastalıklarla İlgili Terimler" olmak üzere üç alt başlığa ayrılmıştır.

Seyfullah Türkmen'in *Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri* adlı doktora tezi çalışmasıyla Macidegül Batmaz'ın *Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri* adlı yüksek lisans tezi, araştırmaya örnek teşkil etmiştir.

**Araştırmanın Amacı**

Çalışmamız Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçen tıp terimlerini ses, biçim ve köken açısından ele alarak incelemeyi; dönemin tıp dili ve tıp bilimi açısından gelmiş olduğu noktayı ortaya koymayı amaçlamaktadır.

**Türk Tıp Tarihiyle İlgili Araştırmalar**

Türk tıbbının tarihini inceleyen çalışmalar Türkiye'de maalesef ki çok eski tarihlere dayanmamaktadır. Ancak son yüzyıl boyunca araştırmacılar geçmişin hıncını almak istercesine Türk tıp tarihi alanında pek çok sayıda eser vermişlerdir. Bunlar içerisinde Süheyl Ünver, ilk Türk tıp tarihi yazarı, gerek yaptığı çalışmalarla gerekse diğer araştırmacılara ilham vermiş olması bakımından önemli bir şahsiyettir. Pek çok çalışması bulunan yazarın tüm eserlerini burada zikredemesek de bilhassa kitap haline getirdiği *Uygurlarda Tebabet* (Ünver, 1936) ve *Selçuklu Tebabeti: 11-14. Asırlar (Ünver, 1940)* çalışmaları Türk tıp tarihçiliği açısından önemli eserlerdir.

İlter Uzel de bu alanın önemli bir ismi olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun *Cerrâhiyetü'l-Hâniyye (Uzel, 1992)* ve Kenan Süveren ile birlikte yayımladıkları *Mücerreb-nâme (Uzel. 1999)* adlı iki çalışması bulunmaktadır. Bu iki eser Eski

Anadolu Türkçesiyle kaleme alınmış iki tıp eserinin transkripsiyonlu metin yayınıdır. İlter Uzel'in *İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Ağız ve Diş Hastalıkları Yönünden İncelenmesi (Uzel, 1978)* adlı bir doktora tezi de bulunmaktadır (Türkmen, 2006).

Ayten Altıntaş yine bu alanın önemli isimlerinden biridir. *Divânü Lügat-it Türk'teki Tıbbi Bitkiler (Altıntaş, 1983)* ve *Divanü Lügat-it Türk'teki Tıp Terimleri (Altıntaş, 1988)* çalışmaları bizim açımızdan önemli bir yere sahiptir. Altıntaş'ın bunlar dışında özellikle Osmanlı dönemi tıp tarihine yönelik birçok makalesi bulunmaktadır.

Süheyl Ünver'in öğrencilerinden Ali Haydar Bayat, Türk tıp tarihi araştırmalarında isminden söz ettiren bir diğer kişidir. Necdet Okumuş ile birlikte kaleme aldığı *Muhammed bin Mahmûd-ı Şirvânı Mürşid (Göz Hastalıkları) (Bayat, Okumuş; 2004)* isimli göz hastalıklarını konu alan kitabıyla *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar (Bayat, 1999)* adlı kitabı Türk tıp tarihi araştırmacıları için önemli birer kaynaktır.

Tıp tarihi araştırmalarında Ayşegül Demirhan Erdemir'in çalışmaları önemli bir yere sahiptir. Kitap haline getirmiş olduğu *Türk Tıp Tarihinde Geçmişten Günümüze Gençlik Sırları (Yüzyıl ve Daha Fazlasında Yaşamak) (Demirhan, 2014)* çalışmasının yanında *Şeker Hastalığının Halk Hekimliğindeki Yeri (Diabetes and Traditional Medicine) (Demirhan, 1975)*, *Osmanlılarda Hekimbaşılık ve Bazı Orijinal Saray Tıp Defterleri (Demirhan, 1982), Karantinanın Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Bazı Belgeler (Demirhan, 1997)* gibi burada zikretmemiz mümkün olmayan birçok makalesi bulunmaktadır. Ayrıca Esin Kahya ile birlikte hazırladığı *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları (Erdemir, Kahya; 2000)* kitabı Türk tıp tarihi araştırmaları açısından önemli bir yere sahiptir.

Esin Kahya'nın *Şemseddin-i İtakî'nin Resimli Anatomi Kitabı (Kahya, 1996)* doktora çalışmasını yaptığını görmekteyiz. Bunun yanı sıra İbnî Sina'nın *El-Kânunu Fi't- Tıbb* eseri hakkında da çalışmalar yapmıştır.

**Türk Dili Araştırmalarında Tıp Terimleri**

Türk tıbbıyla ilgili dil çalışmaları tıp terimleri üzerine yoğunlaşmıştır. Bunlar bir metinde geçen tıp terimlerinin değerlendirmesi şeklinde olabildiği gibi, bir dil

dönemini kapsayan tıp terimleri derlemeleri şeklinde de karşımıza çıkabilir. Türk tıbbını dil açısından ele alan birçok Türk dili araştırması olmasına karşın bu bölümde sadece bazılarını zikredip genel bir çerçeve çizmeye çalışacağız. Araştırmaları, ele aldıkları devirlere göre kronolojik bir sırayla vereceğiz.

Osman Fikri Sertkaya *Göz hastalıkları üzerine Eski Uygurca Bir Sutradan Parçalar* ve *Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış (Sertkaya, 1996)* çalışmalarını Uygurca tıp metinlerini ele alarak yapmıştır.

Uygur dönemi tıp dili hakkında yapılan çalışmalardan, Macidegül Batmaz'ın yüksek lisans tezi olan *Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri (Batmaz, 2013)*, Uygur Türkçesinde yer alan bir tıp terimleri derlemidir ve Uygurların terim yapma konusunda sergiledikleri beceriyi gösterme açısından önemlidir.

Bailey'in Fuad Köprülü Armağanı'nda basılı bulunan *Medicinal plant names in Uighur Turkish (Bailey, 1953)* adlı bir çalışması vardır.

Özen Yaylagül'ün *Anadolu'da Yaşayan Halk Hekimliği Uygulamalarının Eski ve Orta Türkçe Tıp Metinlerindeki Temelleri* ile *Eski Uygur Türkçesi ve Batı Orta Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinlerindeki Fiiller (Yaylagül, 2014)* çalışmaları bulunmaktadır.

Ayten Altıntaş, Karahanlı dönemi yani çalışmamızın konusu olan dönemle ilgili *Divanü Lügat-it-Türk'deki Tıp Terimleri (Altıntaş, 1988)* adlı bir makale yayımlamıştır.

Eski Anadolu Türkçesi döneminin tıp metinleri açısından daha zengin bir korpusa sahip olmasından dolayı bu dönemle ilgilli yapılan çalışmaların sayısı da oldukça fazladır. Seyfullah Türkmen konuyu geniş çaplı ele alarak *Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri* (*Türkmen, 2006)* çalışmasını doktora tezi olarak sunmuştur.

M. Ünal Şahin, Mü'min bin Mukbil'in *Miftâhu'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr* adlı eseri üzerinde doktorasını tamamlamıştır (Türkmen, 2006: 17).

Kıpçak sahasındaki çalışmalarıyla bilinen Can Özgür'ün *Baytaratü'l-Vâzıh'ın Kıpçakça ve Türkmence Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzcalaşması*

*(Türkmenceleşmesi) Üzerine Bir Dil Araştırması* (Özgür, 1994) adlı bir eseri vardır. Ayrıca *Kıpçak Sahasına Ait Sözlük ve Kaynaklarda At ve Atçılıkla İlgili Terminoloji* (Özgür, 2009) makalesinde Kıpçak lehçesinde kullanılan at ve atçılıkla ilgili terimleri incelemiştir. Bu terimler içerisinde baytarlığın uzmanlık alanına giren at anatomisi ve rahatsızlıklarıyla ilgili olan terimler araştırmamızın konusu açısından önem teşkil etmektedir.

Önder Çağıran ise Ahmedi Dâî'nin *Tıbb-ı Nebevî*'si üzerinde bir dil incelemesi yaparak doktora tezini tamamlamıştır. Bu tezin "Metin" kısmı sadeleştirilerek küçük bir kitapçık hâlinde yayımlanmıştır (Türkmen, 2006: 17).

Şirvanlı Mahmud'un bir eseri olan *Kemâliyye* Muhammet Yelten tarafından hazırlanmış ve eser İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin bir yayını olarak basılmıştır (Türkmen, 2006: 17).

Osmanlı sahasına geldiğimizde ise Ekmeleddin İhsanoğlu'nun *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü (İhsanoğlu, 2005)* adlı bir çalışma hazırladığını görmekteyiz.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Türk tıbbı ve Türkçe tıp terimleri birçok Türk dili araştırmacısı tarafından çalışılmış bir konudur ancak biz bu kadar örnek vermeyi genel bir fikir vermesi açısından yeterli görüyoruz.

# I. BÖLÜM

# ARAŞTIRMANIN TEKNİK ve TEORİK YÖNLERİ

## 1.1. Sözcük ve Terim Kavramları

Terim" *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*'nde "Bir bilim, sanat, meslek dalıyla veya bir konu ile ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan kelime, ıstılah." olarak tanımlanmıştır. Hamza Zülfikar, terimi "bilim dallarının, sanat ve meslek kollarının özel kelimeleri" olarak tanımlamış ve kelimenin Latince "sınır, son" anlamına gelen terminus kelimesine benzetilerek ve *dermek* fiilinin eski şekli *termek* fiiline *-im* eki getirilerek türetilmiş olduğunu belirtmiştir (Zülfikar, 1991: 20). Doğan Aksan ise *Türkçenin Sözvarlığı* eserinde terim hakkında şunları söylemektedir:

"Her dilde, fizik, matemetik, felsefe ve toplumbilim gibi bilim dallarından sahne sanatlarına, mimariden kuyumculuk, marangozluk gibi zanaatlere kadar uzanan geniş bir çerçeve içinde yer alan, bu dallara ait kavramların oluşturduğu bir terim sözvarlığı bulunur. Atom, molekül, aliminyum, bakteri nasıl, bir terim olarak kabul edilirse; dişçilikteki dolgu, köprü, müzikteki soprano, alto, marangozluktaki diş de aynı biçimde birer terimdir." (Aksan, 2000: 36).

Terimlerin genel dilde kullanılan öteki kelimelerden ayrı birtakım özellikleri vardır. Terim dışında kalan herhangi bir kelime bir cümlede, yanında bulunduğu kelimelere göre anlamca ve görevce değişikliğe uğrayabilir. Anlam değişikliklerinden doğan bu durum kelimeye çok değişik nüanslar kazandırır. Terimlerde ise böyle bir durum söz konusu olamaz. Terimlerin anlamları sabittir ve cümle içinde olsa bile değişik anlamlarda kullanılamazlar. Dilin genel kelimelerinin hangi anlama geldiğini sözlüğe bakmadan cümledeki anlamından aşağı yukarı çıkarmak mümkündür. Terimlerin anlamları çok sınırlı ve özel olduğu için bunlarda böyle bir durum yoktur. Terimin bildirdiği anlam yoruma açık değildir ve karşıladıkları kavramı net, açık ve kesin bir biçimde bildirirler (Zülfikar, 1991: 20).

Terimler, halkın söz varlığında yer almayan, sadece belli bir bilim dalıyla ilgilenenlerin bildiği ve anladığı kelimeler olmasına rağmen halk dilinden ve günlük dilden bazı kelimeler aldığı için terimlerle genel dile ait kelimeleri birbirinden ayırmak kimi zaman güç olabilir (Şahin, 2006: 125). Bilim ve sanat kollarının

yüksek katmanlarında kullanılan terimlerde bu bakımdan hiçbir güçlüğe rastlanmaz. Meselâ *bilinemezcilik* (lâedriye, agnosticisme) felsefede bir kavramı , *akkan* (lenfa, lymphe) biyolojide bir nesneyi, *ışınım* (inşia, radiation) fizikte bir olayı, *homoteti* (mümaselet, homothétie) de geometride bir durumu bildiren birer terimdir. Bunlar halk kelime hazinesinin malı sayılmaz. Fakat halkça genel kullanışta olan kelime katmanlarına inildikçe güçlük büyür (Dilaçar, 1957: 207). Terimler oluşturulurken genel dilin kelimelerinden yararlanılabilir ve o kelimeye özel anlamlar yüklenebilir. Aynı şekilde sıklık oranı daha düşük olsa da terim olarak kullanılan bazı yerli ve yabancı kelimeler de genel dile -terim anlamlarına yakın ya da uzak anlamları çağrıştıracak biçimde- geçerek kullanım alanı bulabilirler (Şahin, 2006: 123).

Terim yapma yollarından biri de genel dilde kullanılan kelimelerden yararlanmaktır. Gündelik dilde kullanılan kelimelerden amaca uygun olanı alınır ve herhangi bir bilim dalında terim olarak kullanılır. Örnek olarak bir anatomi terimi olan *dil* kelimesinin sözlükte birçok anlamı vardır. *Dil* sözünün bu anlamlarının yanı sıra "denize uzanan, dar ve alçak kara parçası" anlamı da bulunur. Coğrafya terimleri sözlüğünde *dil* yalnızca bu anlamıyla alınmıştır. *Kabuk*, sözlükteki çeşitli anlamlarından başka astronomide "bir sıvı veya atmosferi dıştan saran sert katman" anlamındadır. Çeşitli anlamları olan *eşik* kelimesinden de bu yolda yararlanılmış ve bu söz "karalarda çukurca yerler arasında uzanan geniş kabartılar" anlamında bir coğrafya terimi olarak kullanılmıştır. *Ayak* sözünün Türkçe Sözlük'te on beşe yakın temel ve yan anlamları vardır. Bu kelimeden edebiyat, coğrafya, matematik dallarında terim olarak yararlanılmıştır. Bir doğrunun bir başka doğruyu veya bir düzlemi kestiği noktaya matematikte *ayak* denir. Büyük bir ırmağa karışan ikinci derecedeki akarsuların her birine coğrafyada *ayak* adı verilir. *Ayak* sözü halk edebiyatında "bir tür uyak" için de kullanılır (Zülfikar, 1991: 173).

Temel söz varlığı, insan organ adları, esas hareketleri ifade eden fiiller, öncelikli ihtiyaç maddelerini karşılayan kelimeler, sayı isimleri, akrabalık isimleri gibi sözleri kapsamaktadır. İnsan için birinci derecede önemli olan ve zaman içinde de çok az değişikliğe uğrayan bu kelimeler, çekirdek kelimeler olarak da adlandırılır. Deyimlerin ve terimlerin oluşturulmasında temel söz varlığına ait kelimelerin çok sık kullanıldığı bilinmektedir (Şahin, 2006: 124).

Genel söz varlığının terimler için ana kaynak olduğu bilinmektedir. Genel dile ait bir kelime zaman içinde herhangi bir bilim dalına özgü bir kelime olup terim niteliğini rahatlıkla kazanabilir. Böylece bir kelimenin söz konusu dilde hem genel anlamı hem de terim anlamı ortaya çıkar (Şahin, 2006:126). O halde bir kelime kullanıldığı bağlama göre terim anlamıyla yahut gerçek anlamıyla ortaya çıkabilir. Dilaçar bu noktada iki farklı bağlamda kullanılmak suretiyle, *çizgi* kelimesinin genel anlamıyla da terim anlamıyla da kullanılabileceğinden söz etmektedir. Ona göre geometri biliminde kullanılan *çizgi* kelimesi bir terim ifade ederken, "İki milimetre eninde bir çizgi çiz." cümlesinde kelimeyi geometri terminolojisi içinde değerlendirememizden dolayı artık burada bir terimden bahsetmek de mümkün görünmemektedir (Dilaçar, 1957: 208).

Terimlerin dile getirdikleri kavramlar, nesneler yaygın bir kullanım alanına kavuşur, genelleşirse terimler de yavaş yavaş terim olma niteliklerini yitirir. Örneğin, radyo, telefon bugün için günlük yaşamın birer kavramı olarak terim sayılamaz. Ancak elektronik alanının kapsayan bir sözlükte yine terim olarak yer alır (Aksan, 2000: 36).

Zülfikar bazı terimlerin ise genel dilde hiçbir karşılığının olmadığını, bu terimlerin anlamlarının olabildiğince dar olduğunu belirttikten sonra şöyle devam eder:

"Bunlar, yalnızca bir terim olarak sözlüklerde yer alırlar. Kesin, kısa ve net anlamlarından dolayı bunların terim oldukları hemen anlaşılır. *İrsiyet* karşılığı üretilmiş olan *kalıtım* (biy.), *kemiyet* ve *keyfiyet* karşılığı *nicelik* ve *nitelik* (fel.), *meful* karşılığı *nesne* (gr.), *müfret* karşılığı *tekil* veya *teklik* (gr.), *massetme* karşılığı *soğurma* (fiz.), *peyk* karşılığı *uydu* (astr.), *feza* karşılığı *uzay* (astr.), *disimilasyon* karşılığı *benzeşmezlik* (gr.), asit, karbon, bazalt, debi gibi kelimeler genel dilden çok ait oldukları bilim dallarında geçen sözlerdir. Sözlüklerde bu tür kelimelerin bir tek anlamı yer alır ve hangi bilim dalı ile ilgili oldukları kısaltmalarla gösterilir. *Kayaç* bir jeoloji terimidir. 'Tabiatta büyük bir yer tutan, yer kabuğunun yapı malzemesi olan bir veya birkaç mineralden oluşan madde' anlamındadır. Bu terim de gündelik dilde pek geçmeyen ve herkesin anlamını bilemeyeceği bir kelimedir." (Zülfikar, 1991: 22).

Kısacası, terimler dilin diğer sözcüklerine göre daha net ve basit anlamları olan, bilim veya sanattaki uzmanlık alanlarına ait kavramları belirten sözcüklerdir. Genel dile ait bir sözcük bu uzmanlık alanıyla ilgili bir kavramı karşılamak maksadıyla terimleşebilir. Bu durumda sözcüğün anlamı artık çok daha kesindir ve yoruma açık değildir. Ancak bu uzmanlık alanıyla ilgili olan kişilerce anlaşılabilir. Bunun aksine bir terim genel dile sirayet edebilir, böylece yalnız uzmanlık alanıyla ilgili bir sözcük olmaktan çıkar ve terim özelliğini kaybeder.

## 1.2. Karahanlılar

### 1.2.1. Karahanlı Devleti

Karahanlılar 840-1212 yılları arasında Türkistan'da (doğu-batı kısmı dahil) hüküm sürmüş ilk Müslüman Türk devletidir (Kemaloğlu, 2013: 415). Esas kitlesini Karluk, Çiğil ve Yağma Türklerinin oluşturduğu Karahanlılar önce Orta Asya'da, 999'dan sonra da Harezm'de egemen olmuşlardır (Tekin, 1986: 1).

Karahanlılar ilgili çalışmalarıyla tanınan Reşat Genç; devletin *İlek Hanlar*, *Türkistan Uygur Hanları*, *el-Hâkâniyye*, *el- Hâniyye*, *Mülûku'l- Hâkâniyye* (Hakanlı Hükümdarları), *Mülûku'l-Hâniyye* (Hanlı Hükümdarları", *Evlâdü'l-Hâniyye* (Han Oğulları) gibi birçok isimle anıldığını; Karahanlı adının ise V.V. Grigorev'in 1874'te Mavenâünnehir Karahanlıları hakkında yazmış olduğu bir makaleden sonra yaygınlık kazandığını belirtir. Genç; Grigorev gibi, devleti yöneten hükümdarların ünvanlarından biri olan *Kara* sözünün bu adlandırmada önemli bir payı olduğunu düşünmektedir. Bu ünvanlara şu örnekleri verir: *Kara Han, Kara Hakan, Arslan Kara Hakan, Tamgaç Buğra Kara Hakan* (Genç, 2002: 1). Peki niçin devletin hükümdarlarına *Kara* ünvanı verilmiştir? Bu soruya Genç şöyle cevap verir:

"Biz burada söz konusu devletin hükümdarlarına *Kara* ünvanının verilmiş olmasıyla ilgili iki hususa işaret etmek istiyoruz. İlk önce, aşağıda ifade edileceği gibi Karahanlılar devletini Yağmalar kurmuştur. Kaşgarlı Mahmud ise Yağmalara "*Kara Yağma*" denildiğini kaydetmiştir. Acaba *Kara* sıfatı, Yağmaların bu sıfatı ile ilgili olamaz mı? Diğer taraftan yine Kaşgarlı Mahmud, bu devletin hükümdarları

tarafından kullanılmış olan "*Kadır*" sıfatının anlamını izah ederken Türklerin "*Karakış*" anlamında "*Kadır Kış*" sözünü kullandıklarını kaydetmektedir. O halde her iki kelime de (*Kara* ve *Kadır*) şiddetli, çetin, sert anlamlarına gelmektedir. Buradan alınarak, çetin, sert, zorlu, şiddetli tabiata sahip hükümdar anlamında "*Kara Han*" ünvanının kullanılmış olması en kuvvetli ihtimal olarak görülmektedir." (Genç, 2002: 1-2)

Karahanlıların kökeni hakkında birçok sav öne sürülmüştür. Bunlar Karahanlıların, Uygurlardan, Türkmenlerden, Yağmalardan, Karluklardan, Karluk ve aynı zamanda Yağmalardan, Çiğillerden yahut T'u-chue (Tukyu- Göktürk) kavminden geldiğini ileri süren görüşlerdir. Ancak Yağma görüşü bazı belgeler doğrultusunda kesinlik kazanmış görünmektedir (Genç, 2002: 3). Genç bu konudaki fikirlerini şu şekilde ifade etmektedir:

"Zira, X. yüzyıl coğrafya eserlerinden Hudûdu'l-Âlem'de kaydedildiğine göre Yağmalar, Uygurların bir kolu idi ve başlarında bulunan hükümdarlar da Uygur (Toguz-Guzz) hükümdar ailesindendi. Aynı kaynağa göre Kaşgar ve Artuç kasabaları da aynı dönemde Yağmaların elinde bulunuyordu ki, Kaşgar'ın Karahanlıların çıkışı yıllarında bu devletin başlıca merkezlerinden olduğu ve Artuç'ta da Karahanlı hükümdar ailesinin mezarlığının bulunduğu mâlumdur. Yine aynı kaynakta Bulakların bir Yağma boyu olmakla birlikte, Uygurlarla karışık bir halde bulundukları da kaydedilmiştir. Bunun gibi, Kaşgarlı Mahmud da Bulakların bir Yağma boyu olduğunu bildirmektedir. Diğer taraftan Mücmetü'l-Tevârih ve'l-Kısas, Yağma hükümdarlarına Buğra Han denildiğini açıkça kaydeder ki, kanaatimize göre işte bu husus onların Karahanlılar devletinin kurucuları olduklarını gösteren en kuvvetli delildir. Çünkü tarih boyunca Karahanlılardan başka hiçbir Türk devletinden hükümdarların Buğra Han ünvanını kullandıkları görülmemektedir. O halde, bunlara bakarak söylemek mümkündür ki, ihtimal Uygurların bir kolu veya Uygurlara bağlı bir kavim olan Yağmalar Uygur Devleti'nin yıkılması üzerine (840) batıya göç ederek Kaşgar bölgesine gelmişler, buraları Karluklar'dan alarak yurt edinmişlerdir." (Genç, 2002: 4).

Ahmet Caferoğlu, Necmeddin Hacıeminoğlu'nun *Karahanlı Türkçesi Grameri* kitabının başında yer alan *Karahanlı Devri Türk Edebiyatı* yazısında Karahanlılarla ilgili şunları söylemektedir:

"X. Yüzyıl başlarına doğru, müstakil bir devlet kuran Karahanlı Türkleri, Orta Asya Türk kavimlerinin bazılarını kendi idarelerine aldıktan sonra devlet kuruculuğu şerefini Satuk Buğra Han'ın (ölümü 992) 950'de İslamiyet'e intisabiyle, ilk-İslam-Türk devleti de (912-1212) kurulmuş oldu. Coğrafi yönden Doğu Türkistan'la Maveraünnehir sahasını aşmış sınırları da kaplayan bu devlet etnik yapısı itibariyle de oldukça çeşitli ve kalabalık Türk; urug boylarını içerisine almakta idi. Tarihi göç akışları ve yerleşmeleri sonunda, Karahanlı Devleti'nde Karluklar, Argular, Türkeşler, Yağmalar ve emsali etnik adlar altındaki topluluğun bir çok Türk boyu ve soyları, devletin yükselişine destek olmuşlardır. Fakat devletin asıl bünyesini Karluklarla Uygurlar teşkil etmişlerdir. Aynı derecede mühim rol oynayanlar arasında Oğuz ve Kıpçak boyları da bulunmakta idi. Ne var ki Uygur Hanlığının ortak varisi sayılması dolayısıyla Karahanlı Devleti, aynı zamanda Seyhun ve Ceyhun ırmakları arasındaki, yüksek kültüre sahip bölgeyi de kendi idaresi altına almakla, İslamiyeti kabullenen bir takım yüksek medeni milletlerin kültüründen faydalanmayı da başarmıştır. Bu yüzden Türk; Karahanlı devleti, bu çağ Orta-Doğu Türklüğünün en yüksek ve olgun medeni bir devleti olmuştur." (Hacıeminoğlu, 1996: xııı).

Reşat Genç'e göre Karahanlıların kuruluş dönemiyle ilgili kesin bilgilere sahip olmasak da devletin ilk zamanlarındaki merkezinin Kaşgar olduğuna, Kaşgar'daki hükümdar ailesi mezarlığı bir kanıt niteliğindedir. Karahanlı devletinde tespit edilebilen ilk hükümdar Bilge Kul Kadır Han'dır. Hükümdarın iki oğlundan Bazîr Arslan Han'ın oğlu Satuk, Sâmanlı şehzadesi Ebu Nasr veya İslam sufilerinden etkilenerek müslüman olmuştur. Amcası Oğulcak Kadır Han ile giriştiği mücadeleyi kazanıp, tahta oturmuş ve İslamiyet'i devlet dini olarak kabul etmiştir. Satuk Buğra Han hükümdarlığı sırasında gayrimüslim Türklerle mücadele etmiş, Cemal Kurşî'ye göre 344 (955/956) yılında ölmüştür (Genç, 2002: 4-8).

12. yüzyılın ilk yarısında Türkistan bölgesi, doğudan yükselen Moğol asıllı Karahıtayların baskısına maruz kaldı. 1117'de Balasagun'a yaklaşan Karahıtaylar,

Karahanlılarca püskürtülmüştü. Ancak 1130'larda gelen Karahıtayların önü alınamadı. Karahıtayların 1137'de Hocent civarında Karahanlıları yendiler. Fakat asıl büyük darbe 1141'de geldi. Selçuklularla, Karahanlıların müttefik ordusu, Karahıtaylılar karşısında 9 Eylül 1141'de Katvan'da tam bir bozgun'a uğradı. Selçuklu sultanı Sançar, Tirmiz'e kaçtı; Karahanlı hükümdarı Mahmud Han topraklarını terk etti; böylece Doğu ve Batı Karahanlılar, Karahıtay tâbiiyetine girmiş oldu. 1212 yılında da Karahanlı hanedanı son buldu (alıntılayan Ercilasun, 2011, s.292); (aktaran; Pritsak 1997, Grousset 1980, Barthold 1990, Genç 2002, Golden 2002).

Karahanlı devletinin Türk tarihi içerisindeki önemini Nesimi Yazıcı şu şekilde ifade eder:

"Bu devlet döneminde, artık uzunca bir süreden beri hız kazanmış olan, Türklerin İslâm'ı din olarak seçmeleri olgusu, büyük kitlelerin Müslüman olmasıyla Türk tarihinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu yeni devrenin en dikkat çekici vasfı ise şüphesiz Türklerin İslâm medeniyetine katkıya başlamış olması ve eski Türk uygarlığının Türk-İslâm Medeniyeti adı altında ilk ürünlerini ortaya koymaya başlamış bulunmasıdır. Böylece Karahanlılardan itibaren, bilhassa Göktürklerle başlayıp Uygurlar zamanında çok büyük bir gelişme gösteren Türk kültür ve medeniyeti ile İslâm kültür ve medeniyeti karışıp kaynaşmış ve Türk-İslâm Medeniyeti adını verdiğimiz tarihi gelişimin temelleri atılmıştır. Bu sebeple, Karahanlılar döneminin milli tarihimiz içerisinde önemli bir yeri vardır. Karahanlılar, sahip oldukları topraklarda çok sayıda cami, medrese, kervansaray, hastahane ve benzeri dini-sosyal müesseseler kurmuşlardır. Bu dönemde bir taraftan Kaşgâr ve Balasagun'da, diğer taraftan da Semerkant ve Buhara'da, bütün Maveraünnehir'de yüksek birer ilim ve kültür muhiti ortaya çıkmıştır. Bütün bu merkezlerde Türk kültürü, İslâmi prensipler içerisinde kaynaşarak gelişmiştir. Sonuçta da Türk- İslam kültürünün ilk ürünleri ortaya çıkmaya başlamıştır." (Yazıcı, 1992:93-94).

### 1.2.2. Karahanlı Edebiyatı

***Kutadgu Bilig***

*Kutadgu Bilig*, İslam Türk klasik edebiyatını müjdeleyen, şimdilik ilk Türk eseridir. XI. Asrın en büyük mahsulü olan eser, sade ve ahenkli bir üslupla yazıldığından geniş Türk illerinde ve bozkırlarında okunmuş, Türk hatırasında, maziyi canlandırmaya çalışmıştır. Eserin giriş kısmında işaret edildiği gibi mümtaz Buğra Han tilince yazılmış olduğundan çağın Türkistan illerinin en mükemmel bir abidesi olmuştur (Hacıeminoğlu, 1996: XV). *Kutadgu Bilig*, isminden de anlaşılacağı gibi (*kut-ad-gu bil-i-g*), insana her iki dünyada tam manasıyla kutlu olmak için gereken yolu göstermek amacıyla kaleme alınmış bir eserdir. Birbirleriyle çok sıkı bağı olan birey, toplum ve devlet hayatının ideal bir şekilde düzenlenmesi için gereken anlayış, bilgi ve erdemlerin ne olduğu; bunların ne şekilde elde edileceği ve nasıl kullanılacağı üzerinde duran şair-düşünür, bununla kendi devrinde gündelik hayatın üstüne yükselenlerin düşüncelerine tercüman olmuştur (Arat, 2008: 30).

1070 yılında Tavgaç Buğra Han'a sunulmuş olan (Argunşah, Yüksekkaya; 2014: 17) *Kutadgu Bilig* Karahanlı Türkçesi sözvarlığı açısından oldukça zengin bir eserdir. Reşat Rahmeti Arat eserin metin, çeviri ve dizin çalışmalarını yapmıştır.

***Dîvânu Lugâti't-Türk***

Yalnız Karahanlı döneminin değil, bütün Türk dilinin en önemli eserlerinden birisi hiç kuşkusuz *Dîvânu Lugâti't-Türk*'tür. Eser, Türk dilinin ilk sözlüğü, ilk grameri, ilk antolojisi, ilk folklor kitabı, ilk kültür hazinesi; kısaca Türk ansiklopedisidir; Türk'ün dilini, edebiyatını, coğrafyasını, tarihini, oyunlarını, müziğini, inançlarını, soyunu sopunu toplayan paha biçilemez bir hazinedir (Argunşah, Yüksekkaya; 2014: 21).

*Divânü Lugâti't-Türk*, adından da anlaşılacağı üzere, Türk lügatlerinin bir nevi dîvânı olup Karahanlı devri Türk ağızlarının oldukça zengin bir sözlüğü değerindedir. Yazarı, nesepçe yüksek bir Türk ailesi mensubu olup çeşitli Türk boyları arasında topladığı dil malzemesini teşvik etmek üzere, ayrıca türlü halk edebiyatı nevilerini de tanık olarak ileri sürmeyi ihmal etmemiştir. Bilhassa milliyetçi bir Türk mütefekkiri olması hasebiyle, tekmil Türk illerini ve bozkırlarını dolaşarak Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma ve Kırgız boylarının dil ve kafiyelerini, yani edebiyatlarını, bütün incelikleriyle topladığını, ısrarla söylemeyi

lüzumlu görmüştür. Büyük bir kültür hazinesi olan Dîvân'ın, içerisine aldığı mühim kültür kelimelerini izah gayesiyle başvurduğu atasözleri, mersiye, destan, hikmet, vecize, pendname, bahariye ve emsali gibi, yeni Türk halk edebiyatına ait olan hem de halk edebiyatı ile klasik edebiyat arasında köprü görevi gören edebi nevilerden ibaret olmuştur (Hacıeminoğlu, 1996:xv).

*DLT* üzerine bir çok çalışma yapıldıysa da biz bu araştırmamızda Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun metin çevirisini baz aldık. *DLT* ihtiva ettiği fazla sayıdaki tıp terimi ve bu terimlerin ayrıntılı izahı düşünüldüğünde çalışmamızın en önemli kaynağı olmuştur.

***Atebet'ül Hakâyık***

*Atebetü'l Hakâyık*, *Kutadgu Bilig* gibi devri için geniş bir yayılış ve inkişaf sahası bulmuş sûfîyâne bir eserdir. Gördüğü rağbet üzerine başka başka adlarla da şöhret olduğu bilinmektedir (Hacıeminoğlu, 1996: xvıı). Eserin yazmalarının Semerkant ve İstanbul'da istinsah edilmesi, Herat'ta yaşayan Nevaî'nin eserinde Edib Ahmed'in uzunca yer alması, esere ait bir dörtlüğün, Uygur harfli olarak Turfan yazmaları arasında bulunması, bütün Türk dünyasında 15. Yüzyılın sonlarına dek ne kadar yaygın olduğunu gösterir (Ercilasun, 2011:331). Edib Ahmet Yüknekî tarafından manzum bir biçimde yazılmış bu öğüt ve ahlak kitabı, Reşit Rahmeti Arat tarafından metin- metin çevirisi- tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır.

***Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)***

Manchester Rylands Kütüphanesi'nin Arabic Mss. 25-38'de kayıtlı olan satır arası tercümeli nüshasıdır. Eser satır arasına hem Farsça hem de Türkçe çeviri içermektedir. Her sayfada sadece üçer satırlık Arapça, Farsça ve Türkçe metin içerdiği için çok hacimli olan eserin tamamı otuz cilt olmakla birlikte elde 1145 varaktan ibaret olan on dört cildi mevcuttur (Argunşah, Yüksekkaya; 2014:40). Şinasi Tekin *"Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri Üzerine Düşünceler"* adlı makalesinde Rylands nüshasının ilk Farsça tercümeyi yapan heyetin Türk asıllı üyeleri tarafından yapılmış olduğu iddiasını şöyle ifade etmektedir: "Sâmanî hükümdarı Mansûr bin Nûh 1 (öl. M.s. 976)'un emriyle Kur'ân-ı Kerîm ilk defa bir başka dile yani Farsçaya tercüme edilir. Bu tercüme Taberî'nin Arapça yazdığı

meşhur tefsirine dayanmaktadır ve metnin satır aralarına Arapça kelimelerin Farsça karşılıkları verilmekle yapılmıştır. Kaynaklar bu tercümenin büyük bir heyet tarafından meydana getirildiğini zikrederler. Bu heyetin içinde Maveraünnehir'deki İsbicab adlı şehirden gelme iki âlim de zikredilmiştir. Bu şehir halkının Türkçe konuştuğunu biliyoruz. Şimdi, Karahanlı Türkçesiyle gene satır-altı Kur'an tercümelerinden biri (Manchester, John Rylands Ktp.) ayrıca aynı Farsça tercümeyi de ihtiva etmektedir. Yani bu nüsha üç dillidir: Arapça [satır altında: Farsça, [onun da altında, daha ufak harflerle:]Karahanlı Türkçesi. Acaba Türkçe metin, Mansûr bin Nûh heyetinin bu Türk asıllı üyeleri tarafından mı meydana getirilmiştir? Eğer bu böyle değilse M.b. Nûh heyetinin hazırladığı Farsça tercüme nüshalardan birinde Türkçesiyle birlikte niçin bir arada bulunuyor? İşte bunun izahı güç. Buna göre, başka bir aksi delil çıkıncaya kadar ilk Karahanlıca Kur'an tercümesinin Farsçası ile birlikte Sâmânî hükümdarı Mansûr b. Nûh 1. (öl. M.S. 976) zamanında yapılmış olabileceğini kabul edeceğiz (alıntılayan; Ata, 2013: xxv) (aktaran; Tekin, 1992). Ata bu Kur'an tercümesini Karahanlı Türkçesinin ilk örneği kabul eder (Ata, 2013: xxv).

### 1.2.3. Karahanlı Türkçesi

Türk dilini, eski, orta, yeni olarak üç döneme ayıran Türkologlara göre Karahanlı Türkçesi, Orta Türkçenin ilk dönemini oluşturur. Böyle düşünen Türkologlara göre 10-15. yüzyıllar arası, Orta Türkçe dönemidir. Karahanlı Türkçesinden sonraki Harezm, Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçeleri de Orta Türkçenin diğer dönem ve alanlarıdır. Bu görüş, Batı Türkçesinin ilk dönemi olan Eski Oğuz Türkçesinin, diğerlerinden önemli farklar gösterdiğini dikkate almaz. 13. yüzyıldan itibaren Türk yazı dilinin (Kuzey-) Doğu ve (Güney-) Batı olarak iki ayrı kol halinde geliştiğini göz önünde bulunduran diğer bir kısım Türkolog, Karahanlı Türkçesini Eski Türkçe içine alır. Köktürk, Eski Uygur, Karahanlı dönemleri Eski Türkçeyi oluşturur ve Karahanlı Türkçesinin sonunda Türk yazı dili Doğu-Batı olarak ikiye ayrılır. Bugüne ulaşan metinleri 11. ve 12. yüzyılara ait olan Karahanlı Türkçesi Eski Uygur Türkçesiyle çağdaştır. Karahanlı Türkçesi Kâşgar ve Balasagun gibi Müslüman Türk merkezlerinde kullanılırken, Eski Uygur Türkçesi daha doğuda

Turfan, Hoço, Beşbalık gibi Manici ve Burkancı Türk merkezlerinde kullanılmaktaydı (Ercilasun, 2011: 342).

Yaklaşık iki yüz yıllık bir zaman dilimine hakim olan Karahanlı Türkçesi, Köktürk ve Uygur Türkçesinin tabii bir devamıdır. Nitekim 13. yüzyıldan itibaren gelişen yeni yazı dilleri, Karahanlı Türkçesinin evlatları durumundadır (Hacıeminoğlu, 1996: 1). Karahanlı Türkçesi metinlerine baktığımızda Uygur Türkçesi döneminde kullanılan Uygur alfabesi bir taraftan devam ederken Türklerin İslamiyete geçmeleriyle birlikte Arap alfabesinin de yerleşmeye başladığını görürüz. Bu dönem metinlerine baktığımız zaman *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasıyla *Atebetü'l-Hakâyık*'ın bir nüshasının tamamen Uygur alfabesiyle, bir nüshasının da Uygur-Arap alfabesiyle yazıldığını görürüz. Bilindiği gibi Uygur alfabesinin kullanımı Karahanlılardan sonra Harezm Türkçesi döneminde de devam edecek, mesela *Miraçnâme* adlı eser bu alfabeyle yazılacaktır (Argunşah, Yüksekkaya; 2014: 51).

Karahanlı Türkçesinin ses ve biçim özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Söz içi ve söz sonu /d/ foneminin ötümlü dişler arası sızıcı /d̲/ fonemine değişmesi: ET *adaḳ* > *ad̲aḳ* "ayak", ET *tod-* > *toḍ-* "doymak" vb. (Tekin, 2014: 36).

- Köktürkçenin söz ortası ve söz sonu /*b*/'leri Uygurcada olduğu gibi Karahanlıcada da /*w*/'dir: *awın-, kawuş-, tawar, aw, ew, sew-*. Uygurca metinlerde /*w*/ yanında /*b*/ de görülür (Ercilasun, 2011:343).

- ET şart ekinin /r/ foneminin düşmesi ile *-sa: / -se:* biçimini alması: ET *bolsar* > *bolsa:*, ET *kelser / kelse:* vb.

- ET olumsuz geniş zaman ekinin *-mas / -mes* biçimini alması: ET *bol-maz* > *bolmas* "olmaz", ET *bil-mez* > bilmes vb.

- Güç yetmezliği bildiren uma- eyleminin asıl eylemin zarffiili biçimiyle birleşerek *-uma* / *-üme* biçimini alması: ET *ısır-u uma-* > *ısr-uma-*

"ısıramamak", ET *kör-ü uma-* > *körüme-* "görememek", ET *tapınu uma-* > *tapınuma-* vb. (Tekin, 2014: 36).

### 1.3. Eski Türk Tıbbı

Eski Türk tıbbı deyince; "başlangıçtan İslâmiyeti kabule kadar Orta Asya Türkleri'nin ve İslâmiyeti kabulden sonra, özellikle Anadolu'ya yerleşen Türklerin tıbbı" gibi çok geniş kapsamlı bir tıp tarihi akla gelir (Altıntaş, 1986: 84).

Tedavi yöntemleri açısından tıp anlayışı, daha akılcı ve nedensellik ilişkisine dayalı olan bilimsel tıp anlayışı ve daha çok deneme yanılmaya dayanan ayrıca inanç sisteminden beslenen buna rağmen kendi içerisinde bir sistemi olan geleneksel tıp anlayışı olarak ikiye ayrılır. Eski Türk tıbbı ikinci kategoriyi oluşturan geleneksel tıp anlayışını yansıtmaktadır. Kamlık şüphesiz bu noktada kilit bir rol oynamakta, bu inanç sisteminde yer alan yer-su kültü, atalar kültü, gök kültü, ateş kültü ve al ruhu inanışı gibi unsurlar tıp anlayışının şekillenmesinde önem teşkil etmekteydi. Örneğin su kaynaklarının, pınarların da birer kutsal ruhu olduğuna inanan Eski Türkler, kısırlık tedavisinde kaynak suyu içmenin hamileliği sağlayacağını düşünmüşler buna yönelik uygulamalara girişmişlerdir. Atalar kültü yine geleneksel tıp anlayışımızda önemli bir yere sahiptir. Ölmüş büyük kimselere kutsiyet atfedilmesi atalar kültünün esas dayanağını oluşturur. Ata ruhları kamlık inancının kilit kişisi olan kamın seçiminde tek otoritedir ve kam herhangi birinin hastalığının teşhisi veya tedavisi için göklere açılıp trans haline ulaştığında ata ruhlardan yardım isteyebilmektedir. Gök kültü ise yine geleneksel tıbbımızda önemli bir yeri olan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski Türkler gök cisimlerini anemist bir yaklaşımla kutsal kabul etmişler, dişi olan Güneş ile eril olan Ay'ı kam davulu üzerine çizmişlerdir. Kam bir tedavi sırasında kötü ruhlarla savaşırken bu iki iyi ruhtan yardım almış ve tedavinin ancak bu yardım yoluyla gerçekleştiğine inanmışlardır (Çavdar, 1987: 5-14).

Hilmi Özden, İslamiyet öncesi Türk kültürü ve Türk tıbbının Şamanizm, Budizm, Mazdezim ve Hıristiyanlık gibi inanç sistemlerinden beslenerek ortaya çıktığını ifade etmiştir. Eski Türk tıbbının, büyü yöntemleri ve deneysel yöntemlerle

iki koldan geliştiğini belirttikten sonra, Göktürklerin Tötö kanalını inşa ederek bir su şebekesi oluşturduklarını, temizliğe önem verdiklerini, bitkisel ve bazen de hayvansal ilaçlarla tedavi yoluna gittiklerini söylemiştir. Uygur tıbbının ise halk hekimliğine dayandığını ayrıca bu dönemde Çin ile Hint tıp kitaplarından çeviriler yapıldığını açıklamıştır (Özden, 2007:27-28). Özden ayrıca *İslam Düşüncesinin Türk Hekimlik Anlayışına Etkileri* başlığı altında İslam dininin kabulüyle Türk kültüründe tıp ilmine verilen değerin de arttığına işaret etmiştir. Hz. Muhammed'in *Tıbb-ı Nebevî* adıyla bilinen sağlık tavsiyeleri, birçok tıp kitabının giriş bölümünde tıp ilminin din ilminden önce geldiği ifadesinin bulunması, İslam anlayışında hekimlerin en şerefli mahluk olan insanın sağlığından sorumlu olması ve bu açıdan çok hayırlı kişiler olarak nitelendirilmeleri tıp ilminin İslam kültüründe ne kadar değerli olduğuna açıklık getirmektedir (Özden, 2007: 36).

Eski Türk tıbbında tabiplik yapan kimselerin çeşitli adları bulunmaktaydı. *Kam* yahut diğer adıyla *şaman, otacı, emçi, ata sagun, idişçi* gibi farklı uzmanlık alanları dönemin tıp anlayışını anlamamız açısından önemlidir. *Kam* hastalığın kaynağı olan kötü ruhları ve cinleri ateş, tütsü, dans ve büyü yoluyla hastadan kovarak hastanın iyileşmesini sağlamaya çalışan bir din adamıyken; *otacı, ata sagun, emçi* ve *idişçi* hastalığın mistik yollarla çözümünden ziyade deneysel tecrübelerle ve bitkisel yollarla çözümünü sağlayan hekimlerdir. *Otacı*, 'bitki, ot, ilaç, ağı' anlamındaki *ot* kelimesinden ve bu kelimeden türemiş olan ve 'tedavi etmek'in karşılığı olan *ota-* kelimesinden türemiştir. *Emçi* ise hastalar için ilaç yapan doktorun adıdır. Kökü 'ilaç' anlamındaki *em* kelimesinden gelen *emçi Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de geçmiştir (Altıntaş, 1986: 84-85).

73 fasıllık (kısımlık) ve 6500 beyitlik (dizelik) Kutadgu Bilig'de bazı sosyal konularla birlikte hekimlerden de söz edilir. Özellikle alt veya üst düzeyden tüm çalışanların, doğru ve fedakâr olması gerektiği belirtilir ve hekimden de bu özellikler beklenir. *Otakçı* (pozitif hekim) ve *efsuncu* (ruh hekimi) gibi iki tip hekimden söz edilir. Buradan da anlıyoruz ki, mistik inanışlar ve tedaviler yanında, pozitif uygulamaları da vardı. Böylece pozitif hekimin de bir tedavi sisteminin bulunduğu anlaşılmaktadır (Demirhan, 2014: 109).

Eski Türk tedavi şekillerinden en mühimi tıbbî bitkilerden, bazı hayvansal ve madensel maddelerden yararlanılarak geliştirilen 'ilaçla tedavi' yöntemidir. Uygur tıbbıyla ilgili bir tıp yazmasında 60'a yakın, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te ise 194 türde tıbbî bitkiden söz edilmektedir. Bunun dışında Eski Türklerin dağlama, masaj, kırık-çıkıkçılık, yakı yakma ve Çin menşeili akapunktur gibi diğer tedavi yöntemlerini de uyguladığı bilinmektedir (Altıntaş, 1986: 86).

*Dîvânu Lugâti't-Türk*'te büyüye dayalı bir tedavi yöntemi daha vardır ki buna 'kovuç' denir (Altıntaş, 1986:84). Kaşgarlı (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 415) uygulamayı şu sözlerle açıklamaktadır: "Herhangi bir cin çarpması izi. Buna yakalanan yüzüne soğuk su çarparak tedavi edilir. Sonra da *kovuç kovuç* denir ve üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir. Sanıyorum ki bu, "kaç ve firar et ey cin" anlamındaki *kaç kaç* sözlerinden alınmıştır.". Kaşgarlı *DLT*'de *igit* kelimesini vermiştir ki bu büyü yoluyla tedaviyle ilgili başka bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelime şu şekilde tanımlanmıştır: "Nazardan ve cin çarpmasından korunmak için çocukların yüzüne sürülen bir ilaç. Bu ilaç safran ve benzer şeylerle karıştırılarak yapılır." (Ercilasun, Akkoyunlu: 2014: 24). *suwşa*- sözü de hastayı okuyup üflemek için kullanılmakta (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 469), tedavide büyü yöntemine başka bir örnek teşkil etmektedir. Bunun dışında Eski Türk tıbbında tedavi yöntemi olarak birçok bitkiden ve malzemeden de yararlanılmıştır. *DLT*'den edindiğimiz bilgilere göre bunlardan bazılarını şu şekilde verebiliriz:

*ötrüm*: müshil (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 52).

*belik*: yaranın derinliğini ölçen alet (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 166).

*çaḥşu*: kurt üzümü (goji tohumu – Lycium). Göz ağrısını tedavi etmek için kullanılır (Ercilasun, Akkoyunlu: 2014: 183).

*egir*: karın ağrısını tedavi etmek için kullanılan bir kök, eğir kökü. (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 26).

*kanagu*: neşter (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 26).

*sı:gun otı*: yerde biten bir ot (adamotu-Mandragora officinarum). Kökü insan suretindedir; çiftleşmekten yorulan ve soğuyan kimse onunla tedavi edilir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 176).

*sorgu*: kan alma aleti (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 251).

*tögne-*: *ol ba:şın tögnedi* o, yarasını ateşle dağladı (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 473).

*yakıg*: (vücuttaki) şiş vb. üzerine konan yakı (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 353).

*yandak çeker*: kudret helvası (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 367).

*Kutadgu Bilig*'de Deneysel tıbbi yöntemi benimseyen *otaçı* ile büyüsel tedaviler uygulayan *efsuncu (büyücü)* arasında açık bir çatışma görülmektedir. Yusuf Has Hacib *otacı* ve *efsuncu* arasındaki ilişkiyi şu beyitlerle açıklamıştır:

*olarda biri otacı turur*

*kamug ig togakı bu emci erür*

'Bunlardan biri otacılardır

Bütün hastalıkları ve ağrıları bunlar tedavi eder' (Arat, 2008: 750- 751).

*bularda basa keldi afsunçılar*

*bu yil yeklig igke bu ol emciler*

'bunlardan sonra efsuncular gelir;

Cin ve periden gelen hastalıkları tedavi ederler'(Arat, 2008: 750- 751).

*Otacı unamaz mu'azzim sözin*

*Mu'azzim otaçıka ewrer yüzin*

'Otacı efsuncunun sözünü beğenmez;

Efsuncu da otacıya değer vermez' (Arat, 2008: 750- 751)

*Ol aymış otug yise igke yarar*

*Bu aymış bitig tutsa yekler yırar*

'Birinin sözüne göre ilaç alınırsa hastalığa iyi gelir;

Diğerinin sözüne göre, muska taşırsan cinler senden uzaklaşır' (Arat, 2008: 752- 753).

Karahanlı döneminde Türk tıbbı, özellikle Hint'ten ve Çin'den getirilen ilaçlardan yararlanmayı bilmiştir. *DLT*'de bu ilaçlara birçok örnek buluyoruz:

*buga*: Hint'ten getirilen bir ilaç. *Sa:rıg buga, boz buga* denir; "hastalık ve iç ağırlığı" demektir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 445).

*irwi*: hastaları tedavide kullanılan bir Hint ilacı (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 445).

*uragun*: Tedavide kullanılan bir Hint ilacı (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 70).

*çatuk*: Çin'den getirilen deniz balığı boynuzu. Ağaç kökü olduğu da söylenir. Bundan bıçak sapı yapılır. Yemekte, zehri kontrol için alınır. Kap içindeki sulu yemek vb. onunla (balık boynuzuyla) karıştırılır; yemek ateş olmadığı hâlde kaynamaya başlar Yahut da boynuz bir kaba konur; kap, buhar olmaksızın terler (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 442).

Bahsettiğimiz üzere Eski Türk tıbbı hem deneysel hem de metafizik olmak üzere iki koldan ilerlemiş ayrıca çevre kültürlerin tıp bilgisinden faydalanmayı da bilmiştir. *Kamlar* büyüsel ve spiritüel yolla tanı ve tedavi yoluna başvururken, *otacı, emçi, idişçi* gibi unvanlara sahip olan Türk hekimi daha rasyonel çözümlere başvurmuş, hastalıkların tedavilerini bu yolla gerçekleştirmiştir.

# II. BÖLÜM
# TIP TERİMLERİ

## 2.1. Organ Adları

### 2.1.1. Temel Organ Adları

**aḍak** (Tü.) (AH, DLT, KB, KT) ‘ayak’

Clauson sözcüğün “ayak” anlamının dışında metoforik bir gelişim ile ‘dağın eteği, nehrin ağzı, bitiş, son’ anlamlarında da kullanılmış olduğunu ifade etmiştir. Manihaist Uygur Türkçesinde *aḍakka* ‘ayağa’, *baştın aḍak(k)a tegi* ‘baştan ayağa’; Budist Uygur Türkçesinde *eliġin aḍakın beklep* ‘eli ve ayağından bağlamak’, Hakaniye lehçesinde *aḍak* ‘bacak, ayak’, *ayak* ‘ayak’; Çağatay Türkçesinde *ayag* ‘ayak’, *adak* ‘çocukların yürümesi için yapılmış tahtadan araba’; Harezm *ayak* ‘ayak’ *aḍak* ‘ayak’; Osmanlı Türkçesinde sayısız söz öbeğinde ve deyimde *ayak* ‘ayak’ şeklinde geçmektedir (Clauson, 1972: 45).

Sözcük *AH*’de şu şekilde tanıklanmaktadır: *kaza birle sançlur **aḍak**ka tiken* ‘ayağa diken, kader ile batar’ (Arat, 1951: 76, 98).

**arka** (Tü.) ‘arka, sırt, arka taraf’ (DLT, KB, KT)

Sözcük *DLT*’de “sırt” olarak tanımlanmıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 64).

Esasen bir insanın, hayvanın veya bir şeyin “arkası, ardı” anlamına sahip olan *arka* metaforik bir gelişimle “bir kişinin arkasında duran ve onu destekleyen destekçi” anlamını kazanmıştır. Manihaist Uygur metinlerinde *o:t öŋlüg saçı arkasında yaḍılu turup* ‘alev renkli saçı arkasından sarkarak’, Hakaniye lehçesinde *arka:* ‘arka, art’, arka ‘destekçi’; Harezm Türkçesinde *arka* ‘arka’, Kuman Türkçesinde *arka* ‘arka’, Kıpçak Türkçesinde *arka* ‘art, destek, yardım’, Osmanlı Türkçesinde *arka* ‘art’ ve ‘destekçi’ anlamlarına gelecek biçimde kullanılmıştır (Clauson, 1972: 215).

**baş** (Tü.) ‘baş’ (AH, DLT, KB, KT)

İlk anlamı anatomik olarak "kafa" demek olan sözcük, daha ilk devirlerden itibaren "ordunun başı, bir şeyi başlangıcı" anlamlarında ve coğrafi özellik bildirirken kullanılmıştır (Clauson, 1972: 375).

Seyfullah Türkmen kelimenin kökenini *ba-* 'bağlamak' fiiline dayandırmaktadır. Ona göre nasıl ki *di-* 'demek' fiilden *diş* sözcüğü ortaya çıktıysa *ba-* fiilinden de 'bağlanmış, düğümlenmiş organ' anlamında *baş* sözcüğü ortaya çıkmış olmalıdır (Türkmen, 2006: 34).

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmıştır: *tilig keḍ küḍezgil küḍezildi* ***baş***... 'dili iyi gözet, başın gözetilmiş olur…' (Arat, 2008: 118).

**bél** (Tü.) 'bel' (DLT, KB)

Clauson sözcüğün ilk anlamının "bel" olduğunu ancak "dağın eteği" gibi farklı anlam genişlemelerine uğradığını ifade etmiştir (Clauson, 1972: 330).

Sözcüğün günümüz Türk lehçelerindeki türevleri şu şekildedir: Az. *bel,* Bşk. *bil*, Kzk. *bel*, Kır. *bel*, Özb. *bel*, Tat. *bil,* Tkm. *bi:l,* Uyg. *bél* (Ercilasun, 1991: 58-59).

Kaşgarlı Mahmud kelimenin "bel" anlamına geldiğini ve ***bél*** *kıl-* deyiminin 'herhangi birine beklediğinden fazla yemek vermek' demek olduğunu belirtmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 402).

**but** (Tü.) 'but, bacak, kalça' (KB)

Tam manasıyla "kalça, but" anlamına gelen sözcük, bazen daha genel bir çerçevede "bacak" uzvunu ifade etmek için kullanılmıştır. Uygur Türkçesinde *kolın butın sızlatur* 'kolunu ve bacağını sızlatır', Hakaniye lehçesinde *bu:t* 'but', Çağatay Türkçesinde *but* 'but', Kuman Türkçesinde *but* 'but', Kıpçak Türkçesinde *buṭ* 'but' biçiminde kullanılmıştır (Clauson, 1972: 297). Kelimenin Türkmen ve Yakut Türkçelerinde uzun ünlülü olması aslî uzun ünlüye sahip bir kelime olduğunu göstermektedir (Türkmen, 2006: 45).

Sözcüğün günümüz Türk lehçelerindeki türevleri şu şekildedir: Az. *bud*, Bşk. *bot iti/takım*, Kzk. *but*/*san*, Kır. *san*, Özb. *san*, Tat. *bot (iti)*, Tkm. *bu:t*, Uyg. *san* (Ercilasun, 1991: 86-87).

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *yana alma tırŋak aḍışma* ***butuŋ***... 'bir de tırnak kesme, bacaklarını yayıp oturma…' (Arat, 2008: 714-715).

**egin** (Tü.) 'sırt' (DLT, KB, KT) (*eg-in* Clauson 1972: 109).

Sözcük *eg-* fiilinin geçişsizlik belirten *-in* eki almış halidir. İlk anlamı "eğilen şey" olan *egin*, genellikle "omuz" anlamında kullanılır (Clauson, 1972: 109). Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *eğin* olarak geçer. Eski Kıpçakçada *eyin* biçimi kullanılır. Yerel ağızlarda *egin ~ eyin* 'üst baş, giyecek' olarak da kullanılır (Eren, 1999: 130)

Kelimenin günümüz Türk lehçelerindeki biçimleri şu şekildedir: Az. s*ırt*, Bşk. *arka*/*hırt*, Kzk. *arka*/*art*, Krg. *bel*/*arka*, Özb. *arka*, Tat. *arka*/*sırt*, Tkm. *arka*, Uyg. *arka* (Ercilasun, 1991: 776).

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: ***egin*** *bütkü ton hem karın toḍgu aş* 'sırtını örtmek için giysi, karnını doyurmak için yemek' (Arat, 2008: 644- 645).

**kögüz** (Tü.) 'göğüs' (AH, DLT, KT) (*<kök-ü-z* Türkmen, 2006: 64; Berta, 2002: 11).

Anlamı "göğüs" olan *kögüz* sözcüğü hem erkek hem kadın için kullanılır. Sözcük metaforik olarak oldukça erken dönemlerden itibaren "idrak" ve "düşünce" anlamlarını kazanmıştır. Son ünsüz esasında /*z*/ olmasına rağmen /*s*/li biçim oldukça erken bir dönemde ortaya çıkmıştır. Manihaist Uygur Türkçesinde *kögüzi kara* 'göğsü kara', Budist Uygur Türkçesinde *kéŋ körtle kögüz* 'geniş, güzel göğüs', Hakaniye Türkçesinde *kögüz* 'göğüs', *kögsi ara*: 'göğsünde', Çağatay Türkçesinde *kögsük* 'göğüs', Harezm Türkçesinde *anasınıŋ kögüzündün* 'anasının göğsünden', Osmanlı Türkçesi *göğüz* 'göğüs' biçiminde kullanılmıştır (Clauson, 1972: 714).

Türkmen sözcüğün *kök-* fiiline eklenen ve *ağız, diz, göz, omuz, yüz* gibi sözcüklerde organ belirtme işlevi gören *-z* ekiyle türediğini söylemiştir. Arpad Berta'nın sözcük

kökünü *kök-* ‘emmek’ fiili olarak tellakki ettiğini belirterek bu görüşünü temellendirmiştir (Türkmen, 2006: 64).

*Kögüz*’ün *AH*’de şu şekilde geçtiğini görüyoruz: *kerip halkka* ***kögzüŋ*** *tap uslan tilin* ‘halka karşı göğsünü kabarttın ise, dilini derhal düzelt’ (Arat, 1951: 62, 92).

Sözcük *KT*’de ‘kalp, gönül’ anlamıyla kullanılmıştır: *...ey İdim, aça bérgil meniŋ* ***kögsümni*** *ya’ni köŋlümni* ‘ey Tanrı’m benim göğsümü yani gönlümü açıver’ (Ata, 2013: 66).

### 2.1.2. Ara Organ Adları

**agız** (Tü.) ‘ağız’ (AH, DLT, KB, KT) (<*agı-z* Hacıeminoğlu 1996: 27).

Necmettin Hacıeminoğlu *Karahanlı Türkçesi Grameri*’nde *-z* ekini fiilden isim yapım eki olarak tanımlamış, *agız* sözcüğünü ise “konuşmak, söylemek” anlamına gelen *agı-* fiiline eklenen *-z* ekiyle oluşmuş bir isim olarak tahlil etmiştir (Hacıeminoğlu, 1996:27).

Erdal *-z* ekinin fiilden isim türeten bir ek olduğunu ve hem geçişli hem de geçişsiz eylem köklerine geldiğini ifade eder. */z/* ile biten isimlerle */r/* ile biten eylemler arasında belirsiz bir ilişki olduğunu ancak bu ilişkinin fiilin isim olma sırasında */r/* yitimiyle açıklanabileceğini belirtir: *ku:tuz* ‘kuduz köpek’ < **kutur*-(*u*)*z*, *sémiz* ‘şişman’ < **sémri-z* vb. (Erdal, 1991:323).

Kaşgarlı Mahmud kelimenin anlamını “insanların ve bütün hayvanların ağzı” olarak verir ve ardından ***agız*** *yise köz uyadur* ‘ağız yer, göz utanır’ atasözünden bahseder (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 26).

**am** (Tü.) ‘dişilik organı’ (DLT)

Kaşgarlı Mahmud kelimeyi “Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde kadınlık organı” olarak tanımlamıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014:17). Tüm modern Türk lehçelerinde kullanılmaktadır, sözlüklerde pek az yer almaktadır. Sözcük Kuman Türkçesinde

*amu* ‘dişilik organı’, Kıpçak Türkçesinde *amu* ‘dişilik organı’ biçiminde kullanılmıştır (Clauson, 1972:155).

**bagır** (Tü.) ‘karaciğer, göğüs’ (<*ba-g+a/ı+r* Türkmen 2006: 31).

Kaşgarlı Mahmud sözcüğü (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014:155) “Karaciğer. Başkasına boyun eğmeyen adama *bedük* ***bagır****lıg* denir; “büyük ciğerli” demektir. Yayın bağırına (ortasına) da *ya:* ***bagrı*** denir.” şeklinde açıklamıştır. Clauson da Kaşgarlı’nın açıklamasını destekleyecek biçimde sözcüğün ilk anlamıyla “karaciğer” demek olduğunu ancak birçok metaforik genişlemeye uğradığını belirttikten sonra ciğerin tüm duyguların kaynağı olduğu inancının bu anlam genişlemesinde önemli bir rolü olduğunu ifade etmiştir (Clauson, 1972: 317).

Türkmen sözcüğün *ba-* ‘bağlamak’ fiiline eklenen *-g* fiilden isim yapım ekiyle isimleştirildiğini ardından *+a-* isimden fiil yapım ekiyle ‘bağlamak’ anlama gelecek şekilde fiilleştirilip nihayet *-r* fiilden isim yapım ekiyle *bagar* ‘bağlayan organ, şey’ halini aldığını ifade etmiştir. Ona göre sözcük türetilirken insanın göğüs kemiklerinin sağdan ve soldan düğümlenmiş gibi olan görüntüsüne dikkat edilmiştir (Türkmen, 2006: 31- 32).

Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu şeklide kullanılmaktadır: TT. *bağır* Az. *köks/siné*, Bşk. *kükrék/tüş*, Kzk. *kevde/kökirek*, Krg. *kökürök*, Özb. *kökrék*, Tat. *kükrék*/*tüş*, Tkm. *dö:ş*/*kükrek*, Uyg. *méydé*/*kökrék* (Ercilasun, 1991: 44-45).

**bagırsuk** (Tü.) ‘bağırsak’ (DLT, KT) (<*bagır+sok* Erdal, 1991: 157).

*Bagırsuk* ‘bağırsak’ aslen *bagır’*dan gelen somut bir isimdir. Budist Uygur metinlerinde *bagırsukın* ‘onun bağırsağı’, Hakaniye lehçesinde *bagırsuk* ‘iç organlar’, Çağatay Türkçesinde *bagırsak* ‘bağırsak’, Harezm Türkçesinde *bagırsuk* ‘bağırsak’, Kıpçak Türkçesinde *bagırsa:k* ‘bağırsak’, Osmanlı Türkçesinde *bağarsuk* yahut *bağırsak* ‘bağırsak’ biçimlerinde kullanılmıştır (Clauson, 1972: 320). Erdal, sözcüğün *bagır+sok* ekleşmesiyle meydana geldiğini ayrıca *+sOk* ekinin işlevlerinden birinin anatomik bir terimi göstermek olduğunu belirtmiştir (Erdal, 1991: 157- 158).

Sözcük Kaşgarlı Mahmud tarafından "bağırsak" olarak tanımlanmıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 220).

**bagış** (Tü.) 'eklem' (DLT) (<*ba:-g+ış* Clauson 1972: 292-321)

Kaşgarlı Mahmud kelimeyi "parmakların ve diğer organların eklemleri, kamış vb. şeylerin boğumları" şeklinde tanımlamıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 157).

Sözcük *ba:g* isminden türemiş bir isimdir. İki şeyi birbirine bağlayan şeyi çağrıştırır. Hakaniye lehçesinde *bagış* 'eklem', Çağatay Türkçesinde *bagış* 'bağ, ilişki' anlamlarında kullanılmıştır (Clauson, 1972: 321).

**bitrik** (Tü. ~ Far.) 'bızır, klitoris' (DLT)

Hakaniye lehçesine has bir sözcüktür ve ilk anlamı şüphesiz "şamfıstığı"dır. Bir Fars diyalektinden ödünçlemedir. Hakaniye lehçesinde "klitoris", Argu lehçesinde "şamfıstığı" anlamlarında kullanılmıştır (Clauson, 1972: 307).

Kaşgarlı Mahmud sözcüğün "bızır, klitoris" anlamında kullanıldığını ifade etmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 207).

**bogım** (Tü.) 'parmak boğumu, eklem' (DLT) (<*bog-ı-m* Clauson 1972:315; Türkmen 2006: 41).

*Bog-* eyleminden türemiş olmasına rağmen anlamsal bağı belirsizdir. Hakaniye lehçesinde *bogım* 'parmağın boğumu', Kuman Türkçesinde *bogum* 'birleşme yeri, eklem' şeklinde kullanılmıştır (Clauson, 1972:315). Türkmen *bogum* sözcüğünün *bog-* fiilinden *-m* fiilden isim yapım ekiyle türediğini ifade etmiştir. Ona göre *bogum* ile aşağıda bahsedeceğimiz *bogun* arasında da birbirinin biçimsel türevi olma dışında hiçbir fark yoktur (Türkmen, 2006: 41).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014:170) *DLT*'de sözcüğü "Parmak boğumu. Kamış ve alfanın boğumları da ***bogım***'dır." biçiminde tanımlamıştır.

**bogun** (Tü.) 'parmak ve kamış boğumu' (DLT) (<*bog-u-n* Türkmen, 2006: 41).

Kaşgarlı Mahmud sözcüğü "parmak ve kamış boğumu" olarak tanımlamış ardından /*n*/ sesinin /*m*/den değişmiş olduğunu belirtmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 172). Türkmen *bogum* ile *bogun* arasında yapı ve anlam bakımından hiçbir fark olmadığını, *bogum*'un *-m* ile, *bogun*'un ise *-n* ile *bog-* 'boğmak' fiilinden isim yapıldığını ifade etmiştir. (Türkmen, 2006: 41).

Türk dilinin tüm modern lehçelerinde bulunan *bogun*, esasında *bogım*'ın anlamdaşıdır ancak ondan daha yaygındır. Hakaniye lehçesinde *bogun* 'boğum', Çağatay Türkçesinde *bogun* 'eklem, eklemleme', Kuman Türkçesinde *buun* 'eklem', Kıpçak Türkçesinde *bo:gun* 'parmağın boğumu', Osmanlı Türkçesinde *bogun* 'eklem, düğüm yeri' anlamlarında kullanılmıştır (Clauson, 1972: 316).

**boguz** (Tü.) 'boğaz' (DLT, KB, KT) (<*bog-u-z* Erdal 1991: 326).

Sözcük "boğaz" anlamına gelmektedir. Son ünlülerin sürekli /*u*/ ve /*a*/ şeklinde değişmesi aslında sözcüğün orijinalindeki bir /*o*/ sesine işaret etmektedir (Clauson, 1972: 322).

Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *boğuz* olarak geçer. Eski Kıpçakçada *boğaz* biçimi göze çarpar. Türkçe *boğ-* kökünden geldiği açıktır (Eren, 1999: 56).

Erdal da sözcüğün *bog-* 'boğmak' kökünden türediğini söylemiştir. Ona göre bunu sebebi insanın sadece boğazdan boğulabilmesidir. *–(X)z* eki *köz* 'göz', *yüz* 'surat', *kögüz* 'göğüs', *tiz* 'diz', *agız* 'ağız' gibi vücut bölümlerine eklenir ve ikili olma durumu belirtir (Erdal, 1991: 326).

**boyın** (Tü.) 'boyun' (DLT, KB, KT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 418) *boyın*'ı "İnsan vb.nin boynu. *Kılıç boynı* kılıç pırazvanası (sapa giren kısmı). *Biçek boynı* bıçak pırazvanası." şeklinde tanımlayıp açıklamıştır.

Sözcük genel itibariyle "boyun" anlamına gelse de bazen "boynun arkası"nı ifade etmek için de kullanılır. *Boyun* türevi de mevcuttur (Clauson, 1972: 386).

Eren, sözcüğün Eski Türkçede *boyın*, Orta Türkçede *boyın*, Eski Kıpçakçada ise *boyun* şeklinde kullanılmış olduğunu belirtir (Eren, 1999: 59). Ayrıca Doerfer *boyun* sözcüğünün *burun*, *taban*, *karın* gibi organ adlarını meydana getiren *–(ı)n* ekiyle türediğini ifade etmiştir (alıntılayan; Eren, 1999: 59); (aktaran; Doerfer, 1963-1975: 652).

Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu biçimlerde kullanılmaktadır: Az. *boyun*, Bşk. muyın/üŋés, Kzk. *moyın*, Krg. *moyun*, Özb. *boyün*, Tat. *muyın*, Tkm. *boyun*, Uyg. *boyun* (Ercilasun, 1991:78-79).

Sözcük ayrıca *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *...kılıç ursa bıçsa yagı* ***boynını*** 'o bunlarla kılıç vurup düşmanın boynunu biçer' (Arat, 2008: 134- 135).

**bögür** (Tü.) 'böbrek' (DLT)

Kelime "böbrek" demektir ve buradan böbreğin çevresini kastedecek biçimde "bel" anlamını kazanmıştır (Clauson, 1972: 328). Eren, günümüzde Türkiye Türkçesinde kullanılan *böbrek* sözcüğünün Eski Kıpçakçada *bügrek* şeklinde kullanıldığından söz etmiştir. Ona göre sözcük *bögür+(e)k* (isim+küçültme eki) şeklinde tahlil edilmelidir. *Bögür* daha sonraki süreçte "insan ve hayvan vücudunun kaburga ile kalça arasındaki bölümü" anlamını kazanmıştır (Eren, 1999: 61).

Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde kullanılmaktadır: TT. *böbrek*, Az. *böyrék*, Bşk. *böyör*, Kzk. *büyrek*, Krg. *böyrök*, Özb. *büyrék*, Tat. *böyir*, Tkm. *bövrek*, Uyg. *börék* (Ercilasun, 1991: 80-81).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 155) sözcüğü müstakil bir başlıkta "böbrek" olarak tanımlanmıştır.

**burun** (Tü.) 'burun' (DLT, KB) (<**bur-u-n* Eren, 1999: 64).

İlk anlamı "insan yahut hayvan burnu" olan sözcük, "bir kuşun gagası" buradan "bir doğal oluşumun uç noktası, dağlık burun, dağın zirvesi" anlamlarını ve metoforik olarak "önde olan, önceki", "zamanda önde olan, evvelki" anlamlarını kazanmıştır (Clauson, 1972: 366).

Diyalektlerde kullanılan *bura-*, **bur-* ‘kokmak, koku vermek’ kökünden *–(u)n* ekiyle yapıldığı açıktır: *bur- (u)n*. Türkçede organ adlarında *-n* ekinin sık sık kullanıldığı göze çarpar (*alın, beyin, bıkın, boyun, erin, taban* vb.) (Eren, 1999: 64).

*Burun* günümüz Türk lehçelerinde şu şekilllerde görülmektedir: Az. *burun*, Bşk. *tanav*/*moron*, Kzk. *murun*/*tumsık* (hayvan için), Krg. *murun*, Özb. *burun*, Tat. *borın/tanav*, Tkm. *burun*, Uyg. *burun* (Ercilasun, 1991: 86-87).

Sözcük *KB*’de şu şekilde tanıklanmaktadır: *yaşık yandı bolgay yana ornıŋa/ balık kudrukından kozı* ***burnıŋa*** ‘Güneş balığın kuyruğundan, kuzunun/ burnuna kadar olan yerine yine döndü’ (Arat, 2008: 102- 103).

**elig** (Tü.) ‘el’ (AH, DLT, KB, KT) (<*el-i-g* Türkmen 2006: 58-59).

El biçiminde de kullanılan kelime “el, önkol” anlamına gelmektedir. Bazı modern lehçelerde “parmak genişliği” anlamında da kullanılmaktadır. Bazı bilinmeyen sebeplerden ötürü Türkçenin orta döneminde *el* biçiminde kısaltılmış, bazı lehçelerde ise *ko:l* ‘el, önkol’ anlamını tek başına karşılar olmuştur (Clauson, 1972: 140).

Türkmen kelimeyi *el-i-g* (fiil kökü-yardımcı ses-fiilden isim yapım eki) biçiminde tahlil etmiştir. Kelimenin *el-* ‘yaklaşmak, iletmek’ fiilinden türediğini ifade etmiştir (Türkmen, 2006: 58-59).

Sözcük *AH*’de şu şekilde tanıklanmaktadır: *bilig bilmegendin bir ança buḍun/ öz* ***elgin*** *but itip iḍim bu tidi* ‘bilgisizlikten ne kadar halk kendi eli ile put yapıp/ rabbim budur dedi’ (Arat, 1951: 51, 87).

**érin** (Tü.) ‘dudak’ (DLT) (<*er-i-n* Eren 1999: 122).

Clauson sözcüğün genel olarak “dudak”, özellikle “alt dudak” anlamına geldiğini ve metaforik olarak “bardağın dudağı” olarak kullanıldığını ifade etmiştir (Clauson, 1972: 232).

*érin*’in *-n* ekiyle kurulmuş bir türev olduğu açıktır. Eski ve yeni diyalektlerde “dudak” (ve özellikle ‘alt dudak’) olarak *érin* adının kullanıldığını görüyoruz. Bu adın Eski Türkçeden başlayarak geçtiği göze çarpıyor. Orta Türkçede de *érin* olarak

geçer. Eski Kıpçakçada da *érin* biçimi kullanılır. Ancak *érin* yanında *dodak* biçiminin geçtiğine de tanık oluyoruz (Eren, 1999: 122).

Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde görülmektedir: Az. *dodag*, Bşk. *irin/ḏér*, Kzk. *erin*, Krg. *erin*, Özb. *léb*, Tat. *irin(lér),* Tkm. *do:dak*, Uyg. *kalpuk/lév* (Ercilasun, 1991: 190-191).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 36) sözcüğü müstakil bir maddede "dudak" olarak tanımlamıştır.

**erŋek** (Tü.) 'parmak' (DLT, KB, KT)

Clauson sözcüğün "parmak" anlamına geldiğini ve günümüzde sadece *ergek* biçimiyle Hakas ve Tuva Türkçesi gibi kuzeydoğu lehçelerinde yaşadığını ifade etmiştir. (Clauson, 1972: 234)

Türkmen'e göre "parmak" anlamındaki *erŋek* ve *barmak* sözcükleri "ermek, ulaşmak, varmak" anlam alanıyla ilişkilidir (Türkmen, 2006: 33).

Kaşgarlı sözcüğü (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 60) "Parmak. Şu atasözünde geçer: *Bi:ş* ***erŋek*** *tüz ermes*. Anlamı şudur: Beş parmak eşit değildir. Bunun gibi insanlar da farklıdır." şeklinde tanımlayıp açıklamıştır.

**eyegü** (Tü.) 'kaburga' (DLT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 70) kelimeyi *DLT*'de "Kaburga. Çadırın kaburgalarına eyegü denir. Dağın ortasındaki yokuşa benzer kısma da ***eyegü*** *yér* denilir." şeklinde açıklamıştır.

Clauson sözcüğün ilk anlamının anatomik açıdan "kaburga" olduğunu ancak metaforik bir genişlemeyle "çadırın kaburgası" gibi anlamlar kazandığını ifade etmiştir (Clauson, 1972: 272).

Eren, Orta Türkçede *eyegü* olarak kullanılan sözcüğün günümüze *eğe* biçiminde geçtiğini ifade eder (Eren, 1999: 130).

**ferc (**Ar.) 'cinsiyet organı' (KT)

Sözcük *KT*'de ...***ferc**lerini küḍezgen erenler, **ferc**lerini küḍezgen tişiler*... (Ata, 2013: 80) '…ferclerini (günahtan) sakınan erkekler, ferclerini (günahtan) sakınan kadınlar…' örneğiyle tanıklanmaktadır.

**ilik** (Tü.) 'ilik' (AH, DLT, KB) (< *yil-i-k* Türkmen, 2006: 71).

Türkmen iliğin yapışkan olması nedeniyle, *ilik* sözcüğünün *(y)il-* 'yapışmak' kökünden geldiğini belirtir. Ona göre Eski Türkler muhtemelen iliğin vücutta yapıştırıcı bir işlevi olduğunu düşünmüşlerdir (Türkmen, 2006: 71). Kelime *yilik* ve *ilik* şeklinde kullanılagelmiştir (Clauson, 1972: 927-928).

Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu biçimlerde kullanılmaktadır: Az. *ilik*, Bşk. *yilik/yilik mayı*, Kzk. *jilik mayı/julın*, Krg. *cilik mayı/çuçuk*, Özb. *ilik*, Tat. *cilik/cilik mayı*, Tkm. *yilik*, Uyg. *ilik* (Ercilasun, 1991: 382-383).

Sözcük *AH*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *eren körki 'akl ol süŋekiŋ **yilig*** 'insanın ziyneti akıldır, kemiğinki ise iliktir' (Arat, 1951: 48, 86).

**karın** (Tü.) 'karın' (AH, DLT, KB, KT) (<*kar-ı-n* Türkmen 2006: 74)

Bedenin alt kısmı ve içindekiler için genel bir terimdir. *Kurugsa:k* 'mide' ve *bagırsuk* 'bağırsak' sözcüklerinden daha genel bir anlama sahiptir. Günümüzdeki tüm Türk lehçelerinde kullanılmaktadır. Bazen çok daha özel bir anlam çerçevesinde "rahim" olarak da kullanılmaktadır (Clauson, 1972: 660).

Eren'e göre sözcüğün kökü belirsizdir. (Eren, 1999: 214). Türkmen'e göre sözcük *kar-* 'bir şeyi bir şeyle karıştırmak, katmak, su bir yerde durmak, taşmak' fiilinden *burun, alın, taban* gibi organ adlarına eklenen *-n* ekiyle türemiştir (Türkmen, 2006: 74).

Sözcük *AH*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *köŋüldin çıkargıl tavar suklukın keḍim birle tap tut **karın** toklukın* 'mal hırsını gönülden çıkar/ giyim ve karın tokluğuyla iktifa et' (Arat, 1951: 55- 89).

**kavuk** (Tü.) 'idrar kesesi, mesane' (DLT) (<**kav-u-k* Clauson 1972: 583).

Sözcük **kav-* fiilinden türemiş edilgenlik bildiren bir isimdir. Hayvan ve ya insanın mesanesi anlamına gelmektedir. Önemli ses değişiklikleriyle günümüz Türk lehçelerinin çoğunda kullanılmaktadır. Eski Uygurca *kaguk* sözcüğü orijinal şekli olabilir. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde *kaguk sızlagka em* 'mesane ağrısına iyi gelen tedavi', Hakaniye lehçesinde *kavuk* 'mesane', Çağatay lehçesinde *kawuk* 'mesane', Kıpçak Türkçesinde *kawuk* 'mesane', Osmanlı Türkçesinde *kavuk* 'mesane' şeklinde kullanılmıştır (Clauson, 1972: 583).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 415) sözcüğü "Sidik torbası. *Kawuk* şekli de vardır." biçiminde açıklamıştır.

**köt** (Tü.) 'kıç, kaba et' (DLT) (<*kö-t* Türkmen 2006: 65).

Clauson, sözcüğü "kıç, kaba et" olarak tanımlayıp buna benzer kelimelerin modern sözlüklerde pek açıklanmadığından söz etmiştir (Clauson, 1972: 700).

Türkmen kelimeyi *kö-t* (fiil kökü-fiilden isim yapım eki) şeklinde tahlil etmiş ve kelimenin kökünü *kö-* 'yükselmek' fiili-ne bağlamıştır. Bu savını ise *köti-* 'yükselmek, çıkmak, kalkmak, binmek' fiilinin *köt* isminden türemesiyle temellendirmiştir (Türkmen, 2006: 65).

Kaşgarlı Mahmud sözcüğü müstakil bir maddede "göt" olarak tanımlamıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 140).

**köz** (Tü.) 'göz' (AH, DLT, KB, KT) (<*kö-z* Türkmen 2006: 66).

Clauson sözcüğün "göz" anlamına geldiğini ve tüm tarihi dönem ve lehçelerde yaygın olduğunu ifade etmiştir. Sözcüğün ilk ünsüzünün /*g*/ ile değişkenlik gösterdiğini ve ünlünün uzun olması gerektiğini belirtir. Sözcük metaforik bir genişlemeyle "küçük gedik", "iğnenin deliği", "suyun kaynağı" anlamlarında da kullanılmıştır. Manihaist Uygur metinlerinde *közi karam* 'benim kara gözlü (sevgilim)', Hakaniye lehçesinde *kö:z*, Çağatay lehçesinde *göz* 'göz', Harezm Türkçesinde *köz* 'göz', Kuman Türkçesinde *köz* 'göz', Kıpçak Türkçesinde *köz* 'göz', Osmanlı Türkçesinde *göz* 'göz' biçimlerinde kullanılmıştır (Clauson, 1972: 756).

Türkmen, sözcüğü *kö-z* (fiil kökü-fiilden isim yapım eki) şeklinde tahlil etmiştir. Sözcüğün *ağız, diz, yüz* gibi ikili organ adlarına gelen *-z* ekiyle yapıldığını belirtmiştir (Türkmen, 2006: 66).

Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde görülmektedir: Az. *göz*, Kzk. *köz*, Krg. *köz*, Özb. *köz*, Tat. *küz*, Tkm. *göz*, Uyg. *köz* (Ercilasun, 1991:284-285).

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *kişi körki yüz ol bu yüz körki* ***köz*** 'kişinin süsü yüz, yüzün süsü gözdür' (Arat, 2008: 132- 133).

**kulak** (Tü.) 'kulak' (AH, DLT, KB, KT) (<**kul-gak* Eren 1999: 264)

Kaşgarlı Mahmud sözcüğün *kulḫak* veya *kulkak* şeklinde de kullanılabildiğinden bahsetmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 165).

Eren, bazı araştırmacıların sözcüğün kökünü **kul-* 'işitmek' olarak tasavvur ettiğini söylemiş; öncül bir biçim olan *kulgak* sözcüğüne atıfta bulunarak *-gak* ekinin eski ve yeni diyalektlerde kullanıldığına vurgu yapmıştır (Eren, 1999: 264).

Kelime günümüz Türk lehçelerinde Az. *gulag*, Tkm. *gulak*, TatK. *kolak*, Bşk. *kolak*, Nog. *kulak*, KKlp. *kulak*, Kzk. *kulak*, Krg. *kulak*, Tuv. *kulak*, Yak. *kulgah*, Çuv. *halha* biçimlerinde kullanılır (Eren, 1999: 264).

Sözcük *KT*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *...olarka* ***kulak****lar mu kim eşitürler anıŋ birle...* (Ata, 2013: 32) 'onların işitecek kulakları mı var?' (Yazır, 2013: 176).

**kurugsak** (Tü.) 'mide' (DLT) (<*kurı-g+sa-k* Clauson, 1972:652-658).

Clauson sözcüğün tahlilini *kurı-g+sa-k* (fiil kökü-fiilden isim yapım eki- isimden fiil yapım eki-fiilden isim yapım eki) şeklinde tellakki etmiştir (*Kurı-* 'kurumak', kurug 'kuru', *kurıgsa-* 'kurumak', kurıgsak 'kuru'). *Kurıgsak* midenin de kuruyup yiyecek istemesi ilgisiyle 'mide' anlamında kullanılmıştır (Clauson, 1972: 652-658).

Sözcük Kaşgarlı Mahmud tarafından "mide" olarak tanımlanmıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 220).

**meŋe** (Tü.) 'Beyin, akıl' (KB)

Clauson kelime kökenini **béŋi:* sözcüğüne bağlamıştır (Clauson, 1972: 348).

Eren günümüzde beyin olarak kullanılan sözcüğün, Eski Türkçeden itibaren kullanılageldiğini, sözcüğün Orta Türkçede *meŋi* 'beyin', Kıpçakçada ise *beyin* yanında *meyi* olarak geçtiğini ifade etmiştir (Eren, 1999: 49).

Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde kullanılmaktadır: Tkm. *beyni*, TatK. *mi:*, Nog *mıy*, KKlp. *miy*, Kzk. *mıy*/*miy*, Özb. *miya*, Yak. *mayi*/méy, Çuv *mime* (Eren, 1999: 49).

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *ukuş ornı üstün* ***meŋe****de turur* 'aklın yeri üstte beyindedir' (Arat, 1951: 380- 381).

**öpke** (Tü.) 'akciğer' (DLT, KB, KT)

*Öpke* somut anlamda "akciğer" olarak kullanılmıştır. Öfkenin akciğerden kaynaklanması mantığıyla "öfke" anlamını kazanmıştır (Clauson, 1972: 9).

Türkmen Eski Anadolu Türkçesinde *öpken* 'öfke' kelimesinin kullanıldığına değinir. Ona göre *öpken* sözcüğü *öbke+n* (isim-genişletme sesi) biçiminde tahlil edilmelidir (Türkmen, 2006: 94).

Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde geçmektedir: Az. *gézéb/hirs*, Bşk. *asıv*, *üpké*, Kzk. *aşuv/kér/kahar*, Krg. *açu:*, Özb. *gazéb/kahr*, Tat. *açu/üpké*, Tkm. *gahar/gazap*, Uyg. *üpké/rénciş* (Ercilasun, 1991: 672-673).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 64) *öpke*'yi "akciğer" olarak tanımlamış ayrıca farklı bir maddede ele alıp "Öfke. Böyle adlandırıldı; çünkü öfke ciğerde doğar." açıklamasını yapmıştır.

**ö:z** (Tü.) 'kalp ve karın bölgesindeki şeyler' (DLT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 21) sözcüğü "Kalp ve karın bölgesindeki şeyler. ***Ö:z****üm agrıdı* denir ki 'karnımdaki organlar ağrıdı' demektir." biçiminde açıklamıştır.

Clauson sözcüğün hem soyut olarak "kişilik/ruh" hem de somut olarak "insan vücudu" anlamlarında kullanıldığını ifade etmiştir (Clauson, 1972: 278).

Eren sözcüğün günümüz Türk lehçelerinde Az. *öz*, Tkm. ö:*z*, TatK. *üz*, Nog. *öz*, KKlp. *öz*, Kzk. *öz*, Krg. *öz* şeklinde kullanıldığını ifade etmiştir (Eren, 1999: 318).

**sik** (Tü.) 'erkeklik organı' (DLT)

Clauson kelimenin *sik-* fiiliyle kökteş olduğunu ve birçok sözlükte kasıtlı olarak ele alınmadığını ve Hakaniye lehçesinde *sik* 'erkeklik organı', Kuman lehçesinde *sik*, Kıpçak lehçesinde *sik* biçimlerinde geçtiğini ifade etmiştir (Clauson, 1972: 818).

Kaşgarlı Mahmud, Arapça bilmeyen Türkler arasında Kur'an okunurken Arapça *sik*, *am* gibi kelimelerinin uygunsuz bir çağrışım yapmasından dolayı saklanarak okunmasını tavsiye etmiştir. Arapça bilen Türklere karşı okunurken ise herhangi bir sakıncanın olmadığından söz etmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 145).

**siŋir** (Tü.) 'sinir (DLT) (<*siŋ-i-r* Türkmen 2006: 99).

Clauson sözcüğün "kas, sinir" anlamına geldiğini ve modern Türk lehçelerinin hepsinde kullanıldığını belirtmiştir (Clauson, 1999: 841).

Türkmen, sözcüğün *siŋ-* 'sinmek, içe işlemek' kökünden geldiğini ifade etmiştir. Bu görüşünü ise kas liflerinin içeri bir şey çeken, hazmeden bir görünüşü olmasıyla temellendirmiştir (Türkmen, 2006: 99).

Kelime günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde kullanılmaktadır: Az. *sinir*, Tkm. *siŋir*, Kzk. *siŋir*, Krg. *siŋir*, Nog. *siŋir*, TatK. *sıŋır*, Yak. i*ŋir* (Eren, 1999: 369).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 494) sözcüğü "sinir" olarak tanımlamıştır. Ayrıca *kurulgan* maddesinde *bu er ol* ***siŋir****i kurulgan* '(vücuduna) devamlı kramp giren bu adamdır' örneğini vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 226). Buradan anlaşılıyor ki *siŋir kurul-* söz öbeği "kramp girmek" anlamına gelmektedir.

**süŋük** (Tü.) 'kemik' (AH, DLT, KB, KT) (<*süŋ-ü-k* Clauson 1972: 838; Türkmen 2006: 101).

Clauson kelimenin **süŋ-* fiilinden türemiş edilgen bir isim olduğunu ifade etmiştir (Clauson, 1972:838). Türkmen, Clauson'un bu görüşünü ilerleterek Türkiye Türkçesinde kullanılan *sün-* 'uzamak' fiiliyle ilişkilendirmiştir. Ona göre *süŋük* 'kemik' Türk insanınca uzayan bir nesne olarak algılanmıştır (Türkmen, 2006: 101).

Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde geçmektedir: Az. *sümük*, Bşk. *höyék*, Kzk. *süyek*, Krg. *sö:k*, Özb. *süyék*, Tat. *söyék*, Tkm. *süŋk*, Uyg. *üstiḫan*/*süŋék*, *süyék* (Ercilasun, 1991: 464).

Kaşgarlı Mahmud *süŋük*'ün anlamını, bir atasözü vasıtasıyla vermiştir:

"Atasözü: *Edgü er* ***süŋük****i erir*, *atı kalır*. Anlamı: İyi adamın kemikleri toprakta erir, onun adı ise ilelebet kalır. İyilik yapması istenene söylenir." (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 496).

**tamur** (Tü.) 'damar' (DLT, KB, KT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 155) sözcüğün yapısıyla alakalı "Oğuzlar mim'in üstünlü hâliyle *tamar* derler. Onlar devamlı olarak kolaylık peşindedirler; üstünlü şekil, harekelerin en kolayı olduğu için ona doğru giderler." açıklamasında bulunmuştur.

Clauson, sözcüğün *tam-* 'damlamak' fiilinden türemiş isim olduğunu düşünmektedir (Clauson, 1972: 508).

Eren, sözcük hakkında "Eski Türkçeden başlayarak kullanılır (*tamar*, *tamır*). Orta Türkçede *tamur* olarak geçer. Oğuzlar *tamar* biçimini kullanırlar. Eski Kıpçakçada da *tamar* olarak geçer." biçiminde bir açıklamada bulunup sözcüğün çeşitli biçimleri bulunduğuna değinmiştir (Eren, 1999: 105).

Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde kullanılmaktadır: Az. *damar*, Bşk. *tamır*, Kzk. *tamır*, Krg. *tamır*, Özb. *tamir*, Tat. *tamır*, Tkm. *damar*, Uyg. *tomur* (Ercilasun, 1991:146-147).

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *…azıglıg erenlerde teşlür* ***tamur*** '…azılı savaşçıların damarı patlar' (Arat, 2008: 556- 557).

**tirsgek** (Tü.) ‘dirsek’ (DLT, KT) (<tiz+gek Erdal 1991: 74; <*diz*+*ek* Türkmen 2006: 52).

Türkmen, sözcüğü *diz* kelimesine *bilek, böbrek, yanak* sözcüklerinde de görülen küçültme eki -*k*’nin gelmesiyle oluştuğunu ifade etmiş, *tirsgek*’teki iç ses /s/ türemesinin ilginç olduğunu söylemiştir (Türkmen, 2006: 52). Marcel Erdal +*gak* > +*ak* ekinin vücudun uzuvları için benzerlik ilgisi kuran bir ek olduğunu belirtmiştir. Ona göre *tirsgek* ‘dirsek’ dize benzemek anlam ilgisiyle *tiz* ‘diz’ sözcüğünden türetilmiştir (Erdal, 1991: 74).

Kaşgarlı Mahmud *tirsgek* sözcüğünü “elin dirseği” biçiminde tanımlamıştır. (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 523).

*tirsgek* günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde görülmektedir: Az. *dirsek*, Bşk. *tirhék*, Kzk. *şıntak*, Krg. *çıkanak*, Özb. *tirsék*, Tat. *tirsék*, Tkm. *tirsek*, Uyg. *céynék* (Ercilasun, 1991: 176-177).

Sözcük *KT*’de şu şekilde tanıklanmaktadır: *kopsa siz nama:zka yuŋ yüzleriŋizni hem eligleriŋizni* ***tirsek****lerke tegi* (Ata, 2013: 20) ‘namaza dur(acak)sanız yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi yıkayın’.

**tiz** (Tü.) ‘diz’ (DLT, KB, KT) (<*ti-z* Türkmen 2006: 54).

Clauson sözcüğün Eski Türkçede *tiz/tis* biçiminde karşımıza çıktığını ve tüm Türk lehçelerinde kullanıldığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 570). Türkmen, sözcüğü *ti-z* (fiil kökü-fiilden isim yapım eki) ‘bacağın büküldüğü yer’ olarak tahlil etmiştir. Son ses olan -*z* ekinin ise *ağız, göz, boynuz* sözcüklerinde olduğu gibi ikili olma durumlarını bildiren bir ek olduğunu ifade etmiştir (Türkmen, 2006: 54).

Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde kullanılmaktadır: Tkm. *di:z*, Nog. *tiz*, KKlp. *dize*, Kzk. *tize*, Krg. *tize*/*tiz*, Özb. *tiz* (Eren, 1999: 115).

Sözcük *DLT*’de *tiz* biçimiyle müstakil bir başlıkta “diz” olarak tanımlanmıştır. *KT*’de ise *yana kutgarurmız anlarnı kim sakındılar, kodarmız za:limlerni anıŋ içinde* ***tiz****in yüknüp* (Ata, 2013: 63) ‘yine biz sakınanları kurtarırız, zalimleri (ise) dizlerini

çöktürüp onun içine atarız' örneğindeki gibi *tiz yük-* deyimi içerisinde tanıklanmaktadır.

**umay** (Tü. ~ Far.) 'plasenta' (DLT)

Sözcük ilk anlamıyla "plasenta" anlamında gelmekte aynı zamanda bir Türk tanrıçasının ismi olarak kullanılmaktadır. İnanışa göre Umay'ın gizli güçleri bulunmakta ve anneyle çocuğu korumaktadır. Umay Farsça *humay*'ın bozulmuş bir şeklidir (Clauson, 1972: 164-165).

Kaşgarlı Mahmud *umay*'la ilgili şu açıklamayı yapar:

"Kadın doğurduktan sonra karnından çıkan ve hokkaya benzeyen şey. Bunun, karında çocuğun yoldaşı olduğu söylenir. Şu atasözünde geçer: ***umay****ka tapınsa ogul bulur*. Anlamı şudur: Ona hizmet eden erkek çocuğa sahip olur. Kadınlar ondan iyi fal (gelecek) umarlar." (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 61).

**yarın** (Tü.) 'omuz, sırt' (DLT, KB) (<*yagır+ı+n* Türkmen 2006: 113).

Sözcük Orta Türkçede *yagrın* biçiminde geçmektedir (Clauson, 1972: 970). *Yagrın* ise *yagır* 'sırt' kökünden gelir. Türkmen tarafından *yagır+ı+n* (isim kökü-yardımcı ses-isimden isim yapım eki) biçiminde tahlil edilmiştir (Türkmen, 2006: 113).

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *bili bolsa yılmık yana* ***yarnı*** *kiŋ/ örüŋ bolsa kırtış kızgu eŋ* 'belleri ince omuzları geniş/ teni beyaz ve yanakları al-kırmızı olmalı' (Arat, 2008: 538- 539).

**yürek** (Tü.) 'kalp' (DLT, KB, KT) (<*yür-e-k* Eren 1999: 462).

Clauson sözcüğün fiziksel anlamda "kalp" anlamına geldiğini ancak sadece az sayıda örnekte "yiğit" anlamında metaforik olarak kullanıldığını belirtmiştir (Clauson 1972: 965).

Eren'e göre yürek *yür-* 'hareket etmek' köküne gelen *–(e)k* ekiyle oluşmuştur. Sözcük günümüz Türk lehçelerinde ise şu şekilde görülmektedir: Tkm. *yürek*, KKlp. *jürek*, Kzk. *jürik/cürök*, Krg. *cürök*, Yak. *süréḫ* (Eren, 1999: 462).

Sözcük *KB*'de şu şekilde geçmektedir: *bagırsak tapugçı bagır sanı teg/ bagırda yakınrak* ***yürek*** *kanı teg* 'içten bağlı hizmetkâr insanın bağrı gibidir/ belki de bağrından daha yakın, yürek kanı gibidir' (Arat, 2008: 494- 495).

## 2.2. Hastalıkla İlgili Terimler

### 2.2.1. Bedensel Hastalıklarla İlgili İsimler

**agan** (Tü. ~ Ar.) 'genizden konuşan' (*DLT*)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 36) sözcüğü "genizden konuşan (hım hım) adam. Anlam ve söyleyiş olarak Arapçaya uygun düşmektedir." olarak açıklamıştır. Clauson, Arapça bir kelime olan *agann*'ın ve *agın* "kekeme" kelimesinin yanlış yazım ve yanlış çevirisinin Kaşgarlı'yı yanılttığını belirtir. *Agan er* Arapça olarak *al-raculu'l- agann* olarak ifade edilmektedir (Clauson, 1972: 87). Dolayısıyla sözcük, Clauson'a göre Türkçe değildir.

**agın** (Tü.) 'dilsiz' (*KB, KT*)

Clauson kelimenin anlamını "dilsiz ve dili tutulmuş" olarak verir (Clauson, 1972: 87).

Kelimenin Karahanlı sahasında kullanımına bir örnek : *kişi kirmedük ilke kirse ḳalı/ kelin teg bolur er* ***agın*** *teg tili* 'kişi bilmediği bir memlekete girince/ gelin gibi olur dili tutulur' (Arat, 2008: 166-167).

**agrıg** (Tü.) 'ağrı' (*DLT, KB, KT*) (*agrı-g* Clauson 1972: 90).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 48) kelimeyi "Genel olarak ağrı. Her organın ağrısı kendi adıyla adlandırılır." biçiminde tanımlayıp açıklamıştır. Kelime *agrıg tikig*, *ig agrıg* örneklerinde olduğu gibi ikilemeler içinde geçebilir (Erdal, 1991: 179).

Clauson sözcüğün *agrı:-/ agru:-* fiilinden türediğini ve "ağrı, ağrı verici" anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (Clauson, 1972: 90). Erdal *–(X)g* ekini açıklarken geçişsiz

fiillerin öznesini, geçişli fiillerin ise nesnelerini işaret ettiğini söylemiştir (Erdal, 1991: 172). *Agrı:*- fiilinin geçişsiz olduğu düşünüldüğünde, *agrıg* 'ağrıyan şey, bölge' anlamına gelmektedir, diyebiliriz.

Kelime modern Türk lehçelerinde şu şekillerde tezahür etmektedir: Az. *ağrı*, Tkm. *a:ğırı*, Kzk. *avıruv*, Özb. *agrik*, Krg. *o:ru*, Tat. *avırtu*, Uyg. *ağrik* (Ercilasun, 1991: 8-9).

**aḫsak** (Tü.) 'topal' (DLT, KT, KB) (*aḫsa-k* Clauson,1972: 95).

Clauson sözcüğün *aḫsa*- fiilinden, *"topal, aksak"* anlamına geldiğini; genellikle *aḫsak* şeklinde kullanılmasına karşın bazı kuzeydoğu ve güneydoğu lehçelerinde *askak* şeklinde kullanıldığını belirtmektedir (Clauson, 1972: 95).

Sözcüğün tarihi Türk lehçelerinde türevleri mevcuttur: Hak. *aḫsak*/*aḫsa:k boḫsuk 'topal ve felçli',* Çağ. *aksağ, aksak,* Har. *aksak,* Kum. *agsaḫ(?),* Kıp. *akṣak*; Osm. *aksak* (Clauson, 1972: 95).

*Aḫsak* günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde kullanılmaktadır: Az. *aḫsag*, Tkm. *ağsak*, Kzk. *aksak*, Özb. *aksak*/ *çolak*, Krg. *aksak*, Tat. *aksak*, Uyg. *aksak*/ *toku* (Ercilasun, 1991: 10-11).

*Aḫsak*, kırılmadan sonra kalıcı olarak aksamaya, aksama sebebiyle engelli olmaya işaret etmektedir. *KB*'den aldığımız aşağıdaki örnekte aksaklık durumu, *kör* ve *kötürüm olma* gibi kalıcı etkisi bulunan vakalarla birlikte sıralanmıştır: *telim ögsüzüg kör ya tul tulsakıg/ ya közsüz ya oldrum yime* ***aḫsak****ıg* 'bak burada birçok yetim dul aciz/ kör kötürüm ve topal vardır' (Arat, 2008: 582-583).

**ala** (Tü.) 'cüzzamlı' (DLT, KB)

Clauson kelimenin ilk anlamının "benekli, nokta nokta, lekeli" olduğunu ancak buradan "cüzzamlı" anlamına da geldiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 126).

Kaşgarlı sözcüğü "alaca, abraş, cüzzamlı. Şu atasözünde geçer: *Kişi* ***alası*** *içtin yılkı* ***alası*** *taştın* 'İnsanın alacası içindedir, yani muhalif olduğunu gizler; hayvanın alacası

ise vücudunun dışındadır, görünür. Arkadan vurduğunu riyakârlıkla gizleyen adam için söylenir." olarak tanımlayıp açıklamıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014:44).

**atgak** (Tü.) 'bağırsak iltihabından ileri gelen mide hastalığı' (DLT)

Clauson sözcüğün *at-* kökünden geldiğini ancak bu kökle herhangi bir anlam bağının bulunmadığını belirtir (Clauson, 1991: 47). Kaşgarlı Mahmud, sözcüğü "bağırsak iltihabından ileri gelen mide hastalığı" ve "bağırsak kurdu" anlamlarına gelecek şekilde iki maddede ele alarak tanımlamıştır. (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 58).

**ba:lıg** (Tü.) 'yaralı' (KB, DLT)

Clauson, kelime kökünün **ba:* olduğunu ve kurguladığı bu kökün aynı zamanda *ba:ş* ve *balık-* sözcüklerinin de kökü olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 335). Kaşgarlı Mahmud *DLT*'de, *ba:lıg* maddesinde sözcüğün de içinde geçtiği bir şiir vermiştir: *urmış ajun busugın kılmış anı* ***ba:lıg/*** *em sem aŋar tilenip sizde bulur yakıg "*Durumunu tasvir ederek diyor ki: Zaman beni mihnet tuzağına düşürdü ve beni yaraladı. Onun için (gönlüm) ilaç istedi ve devâyı sende buldu" (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 175).

**bars** (Tü.) 'vücuttaki şişlik' (DLT)

Clauson sözcüğün ilk anlamının "leopar" olduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972:368). Kaşgarlı sözcüğü "Vücutta bit ve pire ısırmasından veya çıbandan meydana gelen şişlik" olarak tanımlamıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 150).

**ba:ş** (Tü.) 'yara' (DLT, KB, KT) (<*ba:ş* Clauson 1972: 376).

Eski çağlardan başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *ba:ş* olarak geçer. Eski Kıpçakçada da *ba:ş* olarak kullanılır. Daha sonra *baş'*ın yerine *yara* geçmiştir (Eren, 1999: 42).

Clauson kelime kökü olarak bir **ba:* ismi tasarlamıştır (Clauson, 1972: 376). Kaşgarlı'nın *ba:ş* sözcüğünü hem "kafa" hem de "yara" olarak tanımlamasına karşı çıkmış ve kısa ünlülü *baş* kelimesinin "kafa", uzun ünlülü *ba:ş* kelimesinin ise "yara" anlamında olduğunu iddia etmiştir. Buna kanıt olarak "kafa" anlamına gelen

sözcüğün Yakut Türkçesinde *bas*, Türkmen Türkçesinde *baş*; "yara" anlamına gelen sözcüğün Yakut Türkçesinde *ba:s*, Türkmen Türkçesinde *ba:ş* sözcükleriyle karşılanmasını vermektedir (Clauson, 1972: 375). Türkmen "yara" ve "kafa" anlamını taşıyan bu iki *baş* sözcüğünün de aynı kökten geldiğini savunmuştur (Türkmen, 2006:141). Eski Uygur Türkçesinde *baş kılsar* 'biri cerrahi müdahalede bulunursa', Hakaniye Türkçesinde *ba:ş* 'yara', Harezm Türkçesinde *baş* 'yara, yaralı', Kıpçak Türkçesinde *ba:ş* 'yara', 'çıban' ve 'abse'; Osmanlı *ba:ş* 'yara, ülser' şeklinde kullanılmıştır (Clauson, 1972:376).

Kaşgarlı Mahmud kelimenin içinde geçtiği bir atasözünü vermiştir: *köni barır keyikniŋ közinde adın* ***ba:şı*** *yok*. "Geyik düzgün bir şekilde giderse onun gözlerinden başka bir yeri yaralanmaz. Tabii ki gerçekte göz yara değildir. Düşünmeden bir işe atılıp onun içine düşen ve kınanan için söylenir." (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014:409).

Sözcük *Kur'an Tercümesi*'nde şu şekilde yer almıştır: *eger tegse sizke baş, çın-ok tegdi boḍunka* ***baş***…. (Ata, 2013: 4) 'eğer siz yaralandınızsa, gerçekten (o) kavim de yaralandı…'.

**bé:z** (Tü.) 'beze' (DLT)

Clauson sözcüğü "şişlik, tümör, çıban" olarak tanımlamıştır (Clauson, 1972: 388). Kaşgarlı Mahmud sözcüğü "deri ile et arasında bulunan beze" olarak tanımlamıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 398).

Sözcüğün günümüz Türk lehçelerindeki kullanımı şu şekildedir: Az. *béz,* Kzk. *bez,* Krg. *bez,* Özb. *bez,* Tat. *biz,* Tkm. *mé:z,* Uyg. *béz* (Ercilasun, 1991: 64-65).

**bokuk** (Tü.) 'et bezi, tiroid, guatr' (DLT) (<*bog-uk*)

Kaşgarlı Mahmud *DLT*'de ilgili maddede *bokuk* hakkında şunları söylemiştir:

"Boğaz çıkıntısının iki tarafında deri ile et arasında bulunur. Fergana ve Şıknı ülkesinde, bu hastalığa sürekli yakalanan kavimler vardır. Nesilden nesile hep ona yakalanırlar. Bu, bazılarında o kadar büyür ki göğüslerini veya ayaklarının üstlerini görmelerine engel olur. Ben bunun aslını onlardan sordum. Onlar da bana bildirip dediler ki: Atalarımız gür sesli kâfirler idiler. Allah'ın elçisinin (s.a.) adamları onlar

üzerine gaza ederken atalarımız bunlara pusu kurdu. Seslerini yükseltip bağırdılar. Seslerinden, Müslümanlar bozguna uğradı. Bu haber Ömer'e (r.a.) ulaştı. O da bunlara beddua etti; sonra da onların boğazında bu hastalık peyda oldu ve nesilden nesile intikal etti. Bugün onların arasında gür sesli kimse hiç yoktur." (Ercilasun, 2014: 319).

Clauson sözcüğü "özellikle boğazda ortaya çıkan bir beze, insanlar için guatr, gıdı; kuşlar için kursak, mecazen ise tomurcuk" şeklinde tanımlamıştır (Clauson, 1972: 313).

Sözcüğün *boğ- 'boğmak'* köküne eklenen *-(X)g* ekiyle türetildiği görülmektedir. Böylece *bokuk*'un "boğulmuş olan şey" anlamına gelecek şekilde türetildiğini söyleyebiliriz. Gerçekten de *bokuk* 'guatr' hastalığına sahip kişilerin boynu boğulmuş gibidir.

**bokuklug** (Tü.) 'guatrlı kişi' (DLT) (<*bokuk+lug* Clauson, 1972: 314).

Clauson sözcüğün *bokuk* kelimesinden türemiş olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972:314). Kaşgarlı *-l(X)g* eki hakkında, adlandırılan şeyin sahibini belirttiğini ifade etmiştir. (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 219). Sözcük Kaşgarlı (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 218) tarafından "guatrı olan kişi" olarak tanımlanmıştır.

Kelime kökü için bkz. **bokuk**

**bükri** (Tü.) 'kambur, eğri' (DLT) (< *bük-ür-i* Erdal 1991: 340- 341)

Muhtemelen *bük-* fiilinin ettirgeni olan **bükür-*'den türemiştir. "Bükük, eğri, kambur" gibi anlamlara sahip olan *bükri-* genellikle insanlar için geçerlidir. Özbek Türkçesinde *bükri,* Kırım Türkçesinde *bükrü/ bügrü* şeklinde, Osmanlı Türkçesinde yalnız *egri bügrü* ikilemesi içerisinde kullanılır. Orta Kuzey ve Kuzeybatı Türk lehçelerinde *bükür* gibi kökteş sözcükler kullanılırken, diğer lehçelerde genellikle *egri* olmak üzere farklı kökten sözcükler kullanılır (Clauson, 1972: 328). Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 182) sözcüğü "her şeyin kambur olanı" biçiminde açıklamıştır.

Erdal sözcüğü *bük-ür-i* biçiminde tahlil etmiştir. Ona göre; Türkiye Türkçesinin tersine geçişsiz olan *bük-* 'bük-' fiili, *-Ur* ettirgenlik ekini alarak *bükür-* şeklini almış daha sonrasında ise fiilden isim yapım eki olan *-I* ekini alarak "bükülmüş, eğri" anlamına sahip olmuştur. Erdal *-I* ekinin geçişsiz fiillerin nesnesini belirttiğini ve bu ekle isimleşen bir sözcüğün aynı zamanda sıfat göreviyle de kullanılabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca *-I* fiilden isim yapım ekinin, *-U* ve *-A* zarf fiil ekleriyle karıştırılmaması gerektiğini vurgulamıştır (Erdal, 1991: 340- 341).

**çawşaŋ** (Tü.) 'bulanık gören' (DLT)

Kaşgarlı Mahmud sözcüğü 'bulanık gören' olarak tanımlamıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 505). Clauson iki ayrı *çawşaŋ* maddesi ele almış; ilk *çawşan* için "kırkma makası", ikincisi içinse "bulanık gören" tanımlarını yapmıştır (Clauson, 1972: 399).

**çerlig** (Tü.) 'zayıf gören' (DLT) (<*çer+lig*)

Clauson kelimenin hapaks durumunda olduğunu ve *çer* kelimesiyle anlamsal olarak bağdaştırmanın zor olduğunu söylemektedir (Clauson, 1972: 429).

Tarihi metinlerde yalnız *DLT*'de tanıklanan bu sözcük Kaşgarlı (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 208) tarafından "gece görüp gündüz göremeyen için *közi* ***çerlig*** denir." şeklinde açıklanmıştır.

*Çerlig, çer* 'fazla vücut ağırlığı' (Clauson, 1972:427) sözcüğünden hareketle, "gözün yahut görüşün ağırlaşması, görüntünün azalması" anlamında *çer+lig* biçiminde türetilmiştir, diyebiliriz.

**çildeg** (Tü.) 'at göğsünde çıkan bir tür yara' (DLT) (<*çil+de:-g* Clauson 1972: 419).

Kaşgarlı (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 451) kelimenin *çildey* türevinin de bulunduğunu ortaya koyup kelimeleri "Atların göğsünde çıkan; içinden cerahat ve irin akan yara" olarak tanımladıktan sonra "İyileşsin diye dağlanır." diyerek uygulanan tıbbı bir yöntemden söz etmiştir. Clauson da Kaşgarlı'nın görüşüne uygun olarak *çildey* ve *çildeg* kelimelerini birbirinin varyantı olarak kabul etmiştir. Alternetifli bu durumun *"-g > -y > sıfır"* ses değişimine erken bir örnek olduğunu

ifade etmiştir. Ayrıca kelimenin kökü olarak bir **çilde:-* fiili tasarlamıştır. Sona gelen *-g* eki sayesinde bu tasarlanmış fiil isim olabilmiştir. Ona göre *çilde:-* fiili ise *çi:l* isminin fiil halidir (Clauson, 1972: 419). *Çi:l* kelimesi ise Kaşgarlı'nın verdiği bilgiye göre 'deride dövmeden doğan iz' demektir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 146).

**çolkuy** (Tü.) 'çolak' (DLT)

Clauson kelimenin bir hapaks özelliği gösterdiğini ve tasarladığı bir **çol-* fiilinden türemiş olabileceğini ifade etmiştir. Ancak yine de *-ku:y* şeklinde bir ekin bulunmadığını da eklemeden edemez. (Clauson, 1972:420) Kaşgarlı "eli çolak" demek için ***çolkuy*** *elig* ifadesinin kullanıldığını ifade ederken ayrı bir madde olarak ele aldığı *çoluk* kelimesinin de yine "çolak" demek olduğunu belirtmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 164, 452).

Kelime günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde kullanılmaktadır: Az. *çolag,* Bşk. *sulak,* Kzk. *şolak,* Krg. *kolu çolok,* Özb. *çolak,* Tat. *çulak,* Tkm. *golak,* Uyg. *çolak* (Ercilasun, 1991: 136-137).

**énegü** (Tü.) 'göbek çukurunun iç kısmında, kulunca benzer bir hastalığın adı' (DLT) (<én-e-gü Clauson 1972: 184).

Kaşgarlı Mahmud sözcüğü "göbek çukurunun iç kısmında, kulunca benzer bir hastalığın adı" olarak tanımlamıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 70).

Clauson sözcüğün "kulunç" anlamına geldiğini ve *én-* 'alçalmak' (Clauson, 1972: 168) fiilinden ve *-gü* fiilden isim yapım ekinden geldiğini açıkça belirtmiş ancak /*e:*/ sesinin morfolojik açıklamasının zor olduğunu ifade etmiştir. Kelimeye Uygurcadan bir örnek getirmiştir: *énegü agrıg kéter* 'kulunç ağrısı geçer' (Clauson, 1972: 184). Erdal -gI ekinin her zaman tek heceli fiillere eklendiğini ve ekin geçişli fiillerin nesnesini, geçişsiz fiillerin öznesini belirterek isim ve sıfatlar türettiğini ortaya koymuştur (Erdal, 1991: 321).

**enüç** (Tü.) 'katarakt' (DLT)

Kaşgarlı kelimenin anlamını "göze inen perde, katarakt" olarak vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 25). Clauson ise kelimenin bir hapaks özelliği taşıdığını belirttikten sonra *DLT*'de geçen *enüçle-* ve *enüçlen-* fiilllerinin de varlığına dikkat çekmiştir (Clauson, 1972: 172).

**ig** (Tü.) 'hastalık, hasta' (AH, DLT, KB, KT)

Erken tarihli metinlerde yaygın olarak kullanılan *i:g,* Uygur döneminde *ig agrıg, ig kem, ig toga* gibi genellikle farklı kelimelerle ikileme kurar. Hakaniye lehçesinde *i:g, i:g kem*, Harezm lehçesinde *ig, ig illat*; Kıpçak lehçesinde *ig, yig* biçimleri bulunmaktadır (Clauson, 1972: 98-99). Buradan *ig+lig* (isim kökü+ isimden isim yapım eki) yani 'hastalığı olan, hasta' kelimesi türetilmiştir.

Yerel ağızlarda *iğli* 'hastalıklı', *iğlez (> ilez)*, 'ince, zayıf, cılız', ileze 'veremli', *iğlek (> ilek)* 'zayıf' gibi birtakım türevleri kalmıştır. Türkçede 'cılız, zayıf, güçsüz' olarak kullanılan *enez (> eneze)* de *iğ*'in yeni bir türevidir (Eren, 1999:187).

Kaşgarlı Mahmud *igçil* kelimesinin ise çokça hastalanan kimse için kullanıldığını belirtmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 373).

Sözcük günümüzde şu biçimlerde kullanılmaktadır: TT. *iğ*, Az. *iy*, Bşk. *orsok*, Kzk. *urşık*, Krg. *iyik*, Özb. *urçuk*, Tat. *orçık*, Uyg. *urçuk*/*dük* (Ercilasun, 1991: 370).

Sözcük *AH*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *bu yalgan söz* ***ig*** *teg köni söz şifa* 'yalan söz hastalık ve doğru söz şifa gibidir…' (Arat, 1951: 53, 88).

**iriŋ** (Tü.) 'cerahat, irin' (DLT, KT) (<*iri-ŋ* Clauson, 1972: 233).

Kelime *iri-* 'çürümek' (Clauson, 1972: 198) fiilinden türemiş somut bir isimdir. Modern Türk lehçelerinde yaşamaktadır. Manihaist Uygurlarda *kan iriŋ* 'kan ve irin'; Budist Uygurlarda *yiriŋ aşlıglar* 'irin yiyen iblisler' örneklerinde bulunmaktadır (Clauson, 1972: 233).

Kelime günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde varlığını sürdürmektedir: Az. *irin,* Bşk. *irin/ülik,* Kzk. *iriŋ,* Krg. *iriŋ,* Özb. *yiring,* Tat. *irin/ülik,* Tkm. *iriŋ,* Uyg. *jirin* (Ercilasun, 1991: 396-397).

Sözcük *KT*'de şu şekilde tanıklanmıştır: ... *tatsunlar anı kaynar suw, kan takı* ***iriŋ*** "kaynar su, kan ve irin tatsınlar" (Ata 2013: 34).

**kabargan** (Tü.) 'vücutta kaşıntı ve ateş yapan bir sivilce' (DLT) (<*kabar-gan* Clauson 1972: 587).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 225) sözcüğü "vücutta kaşıntı ve ateş yapan bir sivilce" olarak tanımlamıştır.

Kelime alışkanlık ve süreklilik halini almış bir eylem bildiren *-gAn* ekiyle türetilmiş bir isimdir ve yalnız DLT'*de* geçmesiyle bir hapaks özelliği gösterir (Clauson, 1972: 587). Clauson (1972: 585) *Eski Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*'nde *kabar-* fiilini "şişmek" olarak tanımlamıştır.

**kamçıgu** (Tü.) 'dudaklarda ve parmaklar arasında zonklama, kaşınma ve ateşle beliren sivilce' (DLT) (<*kamçı:-gu* Clauson 1972: 626).

Kaşgarlı Mahmud sözcük hakkında "dudaklarda ve parmaklar arasında zonklama, kaşınma ve ateşle beliren sivilce" tanımını yapmıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 215).

*kamçı:* isminden türemiş bir isimdir ve yalnızca bir Kuzeydoğu lehçesi olan Teleut lehçesinde *kamçu:* 'kangren' (Şor. *kamça*) şeklinde yaşamaktadır. Hakaniye lehçesinde *kamçıgu:* sözcüğü "dudaklarda ve parmaklar arasında zonklama, kaşınma ve ateşle beliren sivilce" şeklinde geçer (Clauson, 1972: 626).

**karagu** (Tü.) 'kör, âmâ' (DLT, KB, KT)

*Karagu*, *kara:* isminden türemiş bir isimdir. "Kör" anlamında kullanılmıştır. Güneydoğu dialekti olan Tarançı'da *karigu* biçiminde görülmektedir. Hakaniye lehçesinde ise *biligsiz karagu turur* örneğinde olduğu gibi *karagu:* şeklinde geçmektedir (Clauson, 1972:656).

Sözcük *AH*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: ...***karagu*** *yolık yazsa sökme anı* '…kör yolunu şaşırırsa, onu ayıplama'. (Arat, 2008: 166-167).

**kem** (Tü.) 'hastalık' (DLT, KB)

"Hastalık" anlamına gelen *kem, ig* sözcüğüyle beraber ikileme olarak kullanılabilmektedir. Günümüzde yalnızca Anadolu Türkçesinde *kem* 'kronik, acı verici, kalp hastalığı' anlamlarında kullanılmaktadır. Osmanlı Türkçesinde Farsçadan bir ödünçleme olan *kam* 'kötü, noksan' ile karıştırılmamalıdır. Budist Uygur metinlerinde *ig kem* 'hastalık', Hakaniye lehçesinde ise *kem* 'hastalık' şeklinde geçmektedir (Clauson, 1972: 720).

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *...ol ig **kem** ne ermiş ayu birdiler* '…bu hastalık ve rahatsızlığa dair fikirlerini söylediler' (Arat, 2008: 260-261).

**kezig** (Tü.) 'humma' (KB, DLT) (<*kez-i-g* Clauson, 1972: 758-759).

Kaşgarlı Mahmud kelimeyi "insanı titreten humma, sıtma" olarak tanımlamıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 169). Kelime *kez-* 'gezmek' fiilinden türemiş bir isim olsa da bununla çok da bağlantılı bir anlam çağrıştırmayıp genel itibariyle "ara sıra gelen nöbet, aralıklı devam eden hastalık" anlamına sahiptir. Bazı modern şekilleri *-k* ile sonlanmaktadır. Türkçenin Güneydoğu kolunda *kézik* 'tifo', Kazak ve Kırgız Türkçesinde *kezek/kezü:* 'nöbet', *kezik* 'humma'; Karakalpak Türkçesinde *gezek* 'nöbet', Kumuk Türkçesinde *gezik* 'nöbet', Nogay Türkçesinde *gezüv* 'nöbet', Osmanlı Türkçesinde *gezik* 'yayılan ülser', Türkmen Türkçesinde *gezek* 'nöbet', Hakaniye lehçesinde *kezig* 'humma', *sarıg kezig* 'sarılık' anlamlarında kullanılmıştır. Eski Budist Uygur metinlerinde *isimeklig kezig igig* 'tekrar eden humma' şekilde geçmiştir (Clauson, 1972:758-759).

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *kerek bolmaz emdi bu dünya maŋa/ ya devlet kezigi **kezig** ay toŋa* 'bana böyle bir dünyanın gereği yoktur, sıtma benzeri/ devlet nöbetini de istemem, ey kahraman yiğit' (Arat, 2008: 810-811).

**kıŋır** (Tü.) 'şaşı' (DLT)

Kaşgarlı Mahmud kelimeyi "Şaşı adam. İki gözü de şaşı denilmek istenirse iki *közi **kıŋır*** denir; 'iki gözü şaşı' demektir." şeklinde açıklamıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 494).

Kelime "eğri, çarpık" demektir ancak göz için kullanıldığı takdirde "şaşı olarak yahut gözlerini kısarak bakmak" anlamı kazanmıştır. Buradan yola çıkarak "kızgın bakmak" anlam genişlemesine uğramış, sonrasında anlam daha da genişleyerek bazı metinlerde "kavisli, eğri (kılıç), eğri büğrü (yol)" anlamı kazanmıştır. Budist çevreye ait Uygur Türkçesinde *kiŋ<ır> közin* 'kızgın gözlerle', Hakaniye lehçesinde *kıŋır er* 'şaşı adam', *iki: kö:zi: kıŋır* 'iki gözü şaşı'; Kuman lehçesinde *kıŋır* 'eğri büğrü', *kıŋır* 'şaşı' şeklinde kullanılmıştır (Clauson, 1972: 639).

**kıruk** (Tü.) 'topal' (DLT) (<*kır-uk*).

Kaşgarlı Mahmud sözcüğü, ***kıruk*** *er* 'topal adam' ve ***kıruk*** *aḍak* 'topal ayak' örnekleriyle izah etmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 164). Erdal da Kaşgarlı'nın izahına değindikten sonra buna rağmen sözcüğün *KB*'de *basımçı*[1] ve *ölütçi*[2] sözcüklerine eşdeğer bir anlamda kullanıldığını ifade etmiştir. Dankoff'un ise sözcüğü "birisini sakatlayan adam" olarak çevirdiğini söylemiştir. (Erdal, 1991: 237).

**kısır** (Tü.) 'kısır' (KT) (<*kıs-ı-r* Clauson 1972:668).

*Kıs-* fiilinden türemiş, cinsi organın kısılması mantığıyla, bir kadın veya hayvanın "kısır, bereketsiz" olması anlamında bir isim olabilir. Tüm modern lehçelerde aynı anlamıyla yaşamaktadır. Hak. *kısır* 'bereketsiz, kısır', *kısır kısra:k* 'kısır kısrak'; Çağ. *kısır* 'hamile olmayan hayvan', Kıp. *kısır kısrak* 'kısır kısrak' (Clauson, 1972: 668).

Poppe'ye göre *kısır* sözcüğü Türkçe *kız*'dan *-sır* (< *-sız*) ekiyle yapılmıştır. Ancak bunun doğruluğu tartışmalıdır. Sözcüğün Arapça kökenli olduğu da *kısrak* sözcüğüyle olan etimolojik münasebetinden ötürü tamamen yanlıştır (Eren, 1999: 239).

Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde geçmektedir: Az. *gısır*, Bşk. *kısır*, Kzk. *kısır*, Krg. *kısır*, Özb. *kısir*, Tat. *kısır*, Tkm. *nesilsiz/gısır*, Uyg. *kısır/tuğmas* (Ercilasun, 1991: 478-479).

[1] *Basımçı* Clauson (1972: 373) tarafından "zalim" olarak tanımlanmıştır.
[2] *Ölütçi* Caferoğlu (2015: 150) tarafından "kanlı, katil" olarak tanımlanmıştır.

Sözcük *KT*'de şu şekilde tanıklanmıştır: *erür uragutnım **kısır*** 'eşim kısırdır' (Ata, 2013: 59).

**kowuç** (Tü.) 'cin çarpması' (DLT) (<*kov-guç* Clauson, 1972:581).

Kaşgarlı Mahmud *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te sözcüğü şu şekilde tanımlamıştır:

"Herhangi bir cin çarpması izi. Buna yakalanan, yüzüne soğuk su çarpılarak tedavi edilir. Sonra da *kowuç kowuç* denir ve üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir. Sanıyorum ki bu, 'kaç ve firar et ey cin' anlamındaki *kaç kaç* sözlerinden alınmıştır" (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 415).

Sözcük hapaks özelliği gösterir ve *-w-* sözcüğün Oğuz Türkçesi özelliği gösterdiği fikrini verir. Köken olarak *kov-* fiilinden türemiş olan ve 'işkence' anlamına gelen **kovguç'*a dayanır. *Kowuç, kaç kaç* 'kovulmuş ol ey cin' ifadesinden türemiş olabilir. *Kowuz* ise *kowuç*'un alternatif bir şeklidir (Clauson, 1972: 581).

**sagır** (Tü.) 'sağır' (KT)

Kelime "işitmeyen" anlamındadır ve yerel ağızlarda *saŋır* olarak da geçmektedir. Clauson eski diyalektlerde bu sözcüğün *sıŋar*, *saŋır* veya *saŋrav* türevlerinin de mevcut olduğunu söylemiştir. Kelimenin kökeni tarihi ve çağdaş diyelektelerde "tek, iki yandan biri, bir çiftin teki" anlamına gelen *saŋar ~ sıŋar* olmalıdır. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda *sağır* (< *saŋır*, <*saŋar*)'ın "tek kulaklı" anlamındaki *saŋır kulaklı* ifadesinden elips yoluyla "işitmeyen" anlamı kazandığı görülüyor (Eren, 1999: 348).

Sözcük *KT*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *...anlarnı kim la'net kılmış turur Taŋrı, **sagır** kıldı, karagu kıldı közlerini* (Ata, 2013: 135) 'onlara lanet etmiş olan Tanrı, onları sağır etti, gözlerini kör etti'.

**sökel** (Tü.) 'hasta' (DLT, KT) (<*sök-e-l* Clauson 1972: 820).

Kaşgarlı Mahmud sözcüğün Oğuz Türkçesinde "hasta" anlamına geldiğini ifade etmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 170).

Muhtemelen "diz çökmek, kalkamamak" anlamındaki *sök-* fiilinden türemiş, aynı zamanda sıfat olarak da kullanılan bir geçişsiz addır. Kaşgarlı'nın Oğuz Türkçesine aittir tanımı şüphe uyandırmaktadır. Çünkü sözcük Hakaniye lehçesinde *sökel* 'hasta' biçiminde kullanılmasına karşın aynı zamanda Çağatay lehçesinde *sökel* 'hasta' yahut 'kötürüm', Osmanlı Türkçesinde *sökel* 'hasta', Harezm lehçesinde *sökel* 'hasta', Kıpçak Türkçesinde *söke:l* şeklinde kullanılmıştır (Clauson, 1972: 820).

Erdal, *-(X)l* ekinin fiilleri isim ve aynı zamanda sıfat yaptığını açıklamıştır (Erdal, 1991: 330). *Sökel* 'hasta' sözcüğü hem isim hem de sıfat olarak kullanılabilmektedir.

Clauson'un sözcüğü "diz çökmek, kalkamamak" olarak tanımlamasına paralel olarak, Caferoğlu da kelimenin üç anlamından birini "baygınlık geçirmek" olarak açıklamıştır (Caferoğlu, 2015: 209). Bu durumda *sökel* ve *ig 'hasta'* arasında bir fark vardır. *Sökel*, *ig* sözcüğüne göre daha ağır ve kişinin günlük yaşantısına mani olan hastalıkları ifade etmektedir.

**yagır** (Tü. ~ Moğ.) 'yağır' (DLT)

Kaşgarlı (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 352) sözcüğü "Büyükbaş hayvanların yarası. ***Yagır****lıg at* yağırlı at." biçiminde tanımlayıp örneklemiştir.

Clauson (1972: 905) sözcük hakkında "Moğolca'dan aynı anlamıyla alınmış, bir ilk dönem ödünçlemesidir. Orta dönemde niçin "omuz" ve "atın omuz başı" anlamlarını taşıdığı belli değildir ancak belki de 'hayvanın yarasının çıktığı yer'den gelişmiştir" demiştir. Yani *yagır* Clauson'a göre asli Türkçe bir sözcük değildir.

Can Özgür (2009: 901), *yagır* kökünden türemiş olduğu açıkça belli olan *yagrı-* fiilini "yağır olmak, atın vücudunda yara oluşmak" biçiminde açıklamıştır.

Kelime günümüz Türk lehçelerinde Tkm. *yağırnı* 'sırt', Kzk. *yawrın* 'kürek kemiği', Krg. *co:rın*, Alt., Tel., *yarın* 'kürek kemiği, omuz', Şor. *carın* 'kürek kemiği', Tuv. *çarın*, Yak. *sarın* 'omuz' biçimlerinde yaşamaktadır. (Eren, 2014: 439).

### 2.2.2. Bedensel Hastalıklarla İlgili Eylemler

**aguk-** (Tü.) ‘zehirlenmek’ (DLT) (<*agu+k-* Clauson, 1972: 83; Erdal, 1991, 492-493).

Kaşgarlı Mahmud sözcüğün geçişsiz bir fiil olduğunu belirttikten sonra *er **aguk**tı* ‘adam zehirlendi’ örneğini vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 95). *aguk-, agu:* isminden türemiş edilgen bir eylemdir. Günümüzde yalnızca (?) Hakas Türkçesinde *oḫ-* ve Tuva Türkçesinde *o:k-* ‘zehirlenmek’ olarak kullanılır. Manihaist Uygur çevresinde *az nızvanıka agukup* ‘şehvet zehiriyle zehirlenmek’, Budist uygur çevresinde *yélvikip agukup öltürgeli sakınsar* ‘onu büyüyle yahut zehirleyerek öldürmeyi düşünüyorsa’ örneklerinde olduğu şekliyle, Çağatay lehçesinde ise *aguk-* ‘zehirlenmek’ biçiminde kullanılmıştır (Clauson, 1972: 83).

Erdal *+(X)k-* isimden fiil yapım ekini incelediği bölümünde ekin geçişsiz fiiler yaptığını belirtmiş, *aguk-* fiilini *agu+k-* şeklinde tahlil ederek örneklemiştir (Erdal, 1991: 493).

**balık-** (Tü.) ‘yaralanmak’ (DLT, KB) *(*ba:+la:-k-* Clauson 1972: 337)

*Balık-* biçimsel olarak müphemdir ancak belki de **ba:* isminden türemiş bir fiil olan **bala:-* fiilinin vurgulanmış bir biçimidir (Clauson, 1972: 337).

Kaşgarlı Mahmud *DLT*’de fiil yapan *-k-* ekinin iki işlevi olduğunu söyler:

“Birincisi: Mağlup olan kişi üzerine vaki olan fiildir. Örnek: *Basıktı er* adam geceleyin baskına uğradı; o da düşmanın geceleyin ona baskın yapmasıdır. Aslı *basdı*’dır. *To:n kirikti* elbiseye kir galip geldi.

İkincisi: Bu bap için asıl olmasıdır. Örnek: *er **balık**tı* adam yaralandı, *çülükti er* adamın görünüşü perişanlaştı.” (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 266).

Sözcük *KB*’de şu şekilde geçmiştir: ***balık**mış bar erse sen emlet körü* ‘yaralanan varsa, sen bakıp tedavi ettir’ (Arat, 2008: 464-465).

**çalkan** (Tü.) ‘yaranın bulaşıcı olması ve bir yerden bir yere sirayet etmesi’ (DLT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 191) kelimenin anlamını “Yaranın bulaşıcı olması ve bir yerden bir yere sirayet etmesi. Ayak şiştiğinde kasıklarda da

şişlik belirmesi gibi." şeklinde vermiştir. Clauson (1972: 420) kelimeyi "Şüphesiz bazı kuzeydoğu lehçelerinde ve Kırgız lehçesinde 'ısırgan otu' anlamında kullanılır." olarak tanımladıktan sonra Kaşgarlı'nın tanımı ve örneğini vermiştir.

**çerlen-** (Tü.) 'iltihaplanmak' (DLT) (<*çer-le-n* Clauson 1972: 430).

*çerlen-, çer* 'vücudun ağırlığı' (Clauson, 1972: 427) isminden türemiş dönüşlü bir fiildir. Günümüzde Anadolu Türkçesinde yaşamaktadır (Clauson, 1972: 430).

Kaşgarlı Mahmud *DLT*'de *anıŋ közi çerlendi* 'onun gözü iltihaplandı' ve *er ö:zi* ***çerlen****di* 'adam hastalandı ve bedeni ağırlaştı' örneklerini vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 304).

**enüçlen-** (Tü.) 'katarakt inmek' (DLT) (<*enüç+le-n-* Clauson 1972: 175; <*enüç+len-* Erdal 1991: 509-510).

Sözcük *enüç+le-n-* (isim+ isimden fiil yapım eki- dönüşlülük eki) (Clauson, 1972: 175) şeklinde tahlil edebilir. *enüç* 'katarakt' ismi *+le-* isimden fiil yapım eki alarak *enüçle-* 'kataraktı tedavi etmek' fiilini oluşturmuştur. Ardından eklenen *-n* dönüşlülük eki ile *enüçlenmek* 'katarakt inmek, katarakt hastalığına yakalanmak' anlamına ulaşılmıştır (Clauson, 1972:175).

*+lAn-* ekinin *+lA-* ve *-(X)n* eklerinden oluştuğu şüphesiz doğrudur ancak bu birleşim kendine özgü, isimden türemiş geçişsiz bir fiil yapma özelliğini bünyesinde taşır (Erdal, 1991: 509-510).

Kaşgarlı Mahmud ise sözcükle ilgili olarak *anıŋ közi* ***enüçlen****di* 'onun gözüne katarakt indi' örneğini vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 129).

Kelime kökü için bkz. **enüç**

**igle-** (Tü.) 'hasta olmak' (DLT, KB) (*i:g-le-* Clauson, 1972:107).

Sözcük *i:g* sözcüğünden türemiştir. Hastalığın sebebi eğer belirtilirse yönelme durumuyla verilir. Günümüzde yalnızca Anadolu Türkçesinde *igle-/ iyle-* şeklinde yaşamaktadır. Manihaist Uygur Türkçesinde *esen ermek iglemek* 'hasta veya sağlıklı olmak', Budist Uygur metinlerinde *agır igledi* 'ağır bir şekilde hastalandı', Hakaniye

lehçesinde *er igle:di* ‘adam hastalandı’, Harezm Türkçesinde *ig igle-* ‘hasta olmak’ olarak kullanılmıştır (Clauson, 1972: 107).

Kaşgarlı Mahmud kelimeyi açıklarken *er **igle**di* ‘adam hasta oldu’ örneğini vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014:127). *igle-* fiilinden *iglel-* ‘hastalanmak’ (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 130), *igleş-* ‘hasta olmak’ (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 112) fiilleri türemiştir.

Kelime kökü için bkz. **ig**

**iglen-** (Tü.) ‘hastalanmak’ (DLT) (<*ig+le-n-* Clauson 1972: 107).

Kaşgarlı Mahmud sözcük hakkında “*uragut **iglen**di* kadının doğum ağrısı tuttu. Adam da yavaş yavaş hastalanınca aynı fiil.” şeklinde bir açıklamada bulunuştur. (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 117).

Clauson sözcüğün *igle-* ‘hasta olmak’ (bkz. **igle-**) fiilinin dönüşlü hali olduğunu belirtmiştir. Hakaniye lehçesinde *iglen-* biçiminde olduğundan ancak Kıpçakçada söz başı */y/* türemesiyle *yiglen-* biçiminde görüldüğünden bahsetmiştir. *İglen-* sözcüğünün Anadolu sahasında *igilen-* ‘çiçeğin solması’ biçiminde kullanılmaya devam ettiğini ifade etmiştir (Clauson, 1972: 107).

*İgle-* ve *iglen-* arasındaki farkı teşkil eden *-n* dönüşlülük eki sözcüğün öznesini daha belirgin kılma işlevindedir. *İgle-* ‘genel manada hasta olmak’ iken *iglen-* ‘belirli bir kişinin hasta olması’ durumunu ifade etmektir.

**kemlen-** (Tü.) ‘hasta olmak’ (DLT) (*kem+le-n-* Clauson, 1972: 722).

Kelime *kem+le-n-* (isim+ isimden fiil yapım eki- dönüşlülük eki) şeklinde tahlil edilebilir (Clauson, 1972:722). Kaşgarlıya göre sözcük aslen atlar için kullanılmaktadır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 307). Kaşgarlı Mahmud sözcüğü açıklarken *at **kemlen**di* ‘at hastalandı’ örneğini vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 147).

Kelimenin kökü için bkz. **kem**

**taru-** (Tü.) ‘göğsü daralmak’ (AH, DLT, KB, KT) (*tar+u-* Clauson 1972: 532)

Sözcük *tar* "dar, sıkıştırılmış, sınırlı" isminden türemiş bir fiildir (Clauson, 1972:532).

Erdal *+U-* ekinin yalnızca ünsüzle biten isimlere eklendiğini ve onları geçişsiz eylem yaptığını ifade eder. Ona göre *+I-* asla *+U-*'nun bir türevi değildir. Aynı zamanda *+U-* fiile belirgin bir anlam çerçevesi çizerken *+I-* farklı anlam profilleri yaratmaktadır (Erdal, 1991:474).

Kaşgarlı Mahmud *DLT*'de *taru-* kelimesinin iki ayrı anlamını verir:

(1) ***taru-***: ew ***taru***dı ev, göğüs vb. daraldı.
(2) ***taru-***: er buşdı ***taru***dı adam sıkıldı ve daraldı (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014:461).

Burada "sınırlanma, daralma" ilk anlamındaki *taru-* fiilinin *DLT*'de metaforik olarak "göğsün daralması veya ruhun daralması/sıkılması" olarak kullanıldığı görülmektedir.

**tersin-** (Tü.) 'nüksetmek' (DLT) (<**ters-i-n* Clauson 1972: 553).

Sözcük bir hapaks özelliği göstermekle birlikte *ters* "düşman, ters, uyumsuz, rahatsız" isminin fiil hali olabilecek **ters-*'in dönüşlü şekli olabilir (Clauson, 1972: 553). Sözcük *DLT*'de *ba:ş* ***tersin****di* 'yarası kapandıktan sonra nüksetti' olarak tanımlanmıştır.

**yılıt-** (Tü.) 'ateşlenmek' (DLT) (<*yılı-t-* Clauson 1972: 923).

Kaşgarlı Mahmud kelimeyi açıklarken *er* ***yılıttı*** 'adam sıtma oldu ve bedeni sıtmadan ateşlendi' örneğini vermiş aynı zamanda fiilin geçişsiz olduğunu eklemiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 332).

Sözcük *yılı-* 'ısınmak' fiilinin ettirgen halidir ve "bir şeyi ısıtmak" anlamına gelmektedir. Bazı biçimsel farklılıklarla birlikte tüm çağdaş lehçelerde kullanılmaktadır (Clauson, 1972: 923).

### 2.2.3. Zihinsel Hastalıklarla İlgili Terimler

**di:va:ne** (Far.) ‘cinnet, delilik’ (KT)

Sözcük *KT*’de şu şekilde tanıklanmaktadır: *tokıdı Taŋrı üze yalganın azu anıŋ birle **diva:ne**lık mu?* (Ata, 2013: 83) ‘o Allah’a karşı yalan mı uyduruyor? Yoksa kendisinde akli dengesizlik mi vardır?’ (Yazır, 2013: 430).

**kap-** (Tü.) ‘cin çarpmak’ (DLT, KT)

Tüm çağdaş Türk lehçelerinde var olan sözcük “elle, dişler yahut başka herhangi bir şeyle zorla el koymak, kavramak” anlamına gelmektedir. Budist Uygur metinlerinde *anı üçün meni kapıp éltti* ‘beni zorla ele geçirdi ve götürdü’, Hakaniye lehçesinde *er to:n kapdı:* ‘adam elbiseyi kaptı’ ve *ogla:nıg yé:l kapdı:* ‘cinnet olanı yakaladı’, Çağatay lehçesinde *kap-* ‘zorla ele geçirmek, kavramak’, Har. *kap-* ‘zorla ele geçirmek, kavramak’, Kıp. *kap-* ‘koparmak, ayırmak’, Osm. *kap-* ‘koparmak, ayırmak’ şeklinde kullanılmıştır (Clauson, 1972: 580).

Sözcük çağdaş Türk lehçelerinde şu fonolojik farklılıklarla kullanılmaktadır: Az. *gapmag/tutmag*, Bşk. *totop alıv/ iléktiriv*, Kzk. *kabuv/karpuv*, Krg. *kabu:,* Özb. *tutib almak/uşléb almak*, Tat. *iléktirip (totıp)/alu/iléktirü*, Tkm. *gapmak*, Uyg. *tutmak* (Ercilasun, 1991: 436-437).

Sözcük *DLT*’de şu şekilde geçmiştir: *oglanıg yél **kap**dı* ‘oğlanı cin çarptı’ (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014: 234). KT’de ise *...yer içinde korkar erdiŋiz kim **kap**gay sizlerni bodun*...(Ata, 2013: 35) ‘...insanların sizi çarpıvereceğinden korkardınız…’ (Yazır, 2013: 181) örneğiyle tanıklanmaktadır.

**mun-** (Tü.) (DLT) ‘bunamak’

Kaşgarlı Mahmud kelime anlamını “bunamak” olarak ifade etmiş ve *karı er **mun**dı* **‘**bu bunamış yaşlı adam’ örneğini vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 242).

Kelimenıin anlamı “zihinsel açıdan dengesiz ve hasarlı olmak”tır. Hem “bunak, aklı kıt olmak” hem de “kontrolünü kaybetmek, saldırganlaşmak” anlamlarını karşılar. İlk ses *munduz* ‘bunak, aklı kıt’ tarafından belirlenmiştir. Anadolu sahasındaki *bonul-*

"aklı kıt olmak" ve *bun-* "tatminsiz olmak" fiilleriyle de ilişkilidir (Clauson, 1972: 348).

Günümüzdeki Türk lehçelerinde şu kelimelerle ifade edilmektedir: TT. *buna-*, Az. *ḥériflémék*, Bşk. *akılga tamanayıv/akıldan tayıv*, Kzk. *aljuv/aljasuv*, Krg. *alcu:*, Tkm. *akılı ça:şmak/ hu:şdan ga:lmak*, Uyg. *alcimak* (Ercilasun, 1991: 84-85).

**télbe** (Tü.) (DLT, KB, KT) 'çılgın, deli'

Anlamı "çılgın, deli" olan sözcükte ilk ünlü /*e*/ den ziyade /*é*/ olmalıdır. Manihaist Uygur eserlerinde *télve*, Budist Uygur eserlerinde *telve*, Hakaniye lehçesinde *DLT* içerisinde *telve*, *Kutadgu Bilig'*de *télve*; Çağatay Türkçesinde *télbe*, Oğuz lehçesinde *telü*: Harezm lehçesinde *delü*, Kuman Türkçesinde *teli* olarak kullanılmıştır (Clauson, 1972: 493). *DLT*'de sözcüğün varyantları şu şekilde verilmiştir:

> ***telü:*** ahmak. Oğuzca (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 447).
>
> ***telwe:*** deli (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014:185).

Kelime bugünkü Türk lehçelerinde şu şekilde kullanılmaktadır: Az. *déli*, Bşk. *divana/tili*, Kzk. *delkulı/délduv/jındı*, Krg. *deli/delbe*, Özb. *telbé/cinni*, Tat. *tili*/*divana*, Tkm. *dé:li*, Uyg. *té:lli/té:lvé:* (Ercilasun, 1991: 156-157).

*KT*'de ise kelime şu şekilde tanıklanmaktadır: *...ögretmiş turur* ***telbe*** '…deli öğretmiştir' (Ata, 2013: 127).

**tokı-** (Tü.) 'cin çarpması' (DLT, KB, KT)

İlk anlamı "vurmak, çarpmak" olan sözcük buradan bir anlam ilintisiyle "düşmanı yenmek" ve kumaşı birleştirmek için ona sürekli vurmaktan dolayı "kumaş dokumak" anlamlarına ulaşmış ayrıca daha başka metaforlarla farklı anlam genişlemelerine de uğramıştır. Kuzeydoğu Türkçesi dışında tüm çağdaş Türk lehçelerinde genellikle ikinci ünlüsü /*u*/ veya /*a*/ olacak şekilde tek bir anlamda "dokumak" anlamında kullanılmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde *tokı:dım* 'bir düşmanı yendim', *kazguk tokıyurmen* 'kazığa vuruyorum'; Hakaniye lehçesinde *ol kapug tokı:dı:* 'kapıyı çaldı', *temürçi: kılıç tokı:dı:* 'demirci kılıcı dövdü', *erni: yél*

*tokı:dı:* ‘cin adamı çarptı’, Çağatay Türkçesinde *toku-* ‘dokumak’, Kuman Türkçesinde *togu-* ‘dokumak, mahvetmek’, Kıp. *dokı*:- ‘cezalandırmak’, *tokı-* ‘acı verici bir darbede bulunmak’, Osm. *toku-*’dan ziyade *doku-* ‘vurmak, çivilemek’ olarak kullanılmıştır (Clauson, 1972: 467).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 463) sözcüğe *erni yél* ***tokı****dı* ‘adamı cin çarptı’ örneğini vermiştir.

**tutug** (Tü.) ‘cin çarpması’ (DLT, KB) (*tut-u-g* Clauson 1972:452-453).

Kelime *tut-* fiilinden türemiş bir isim olup birçok anlama sahiptir. Şor Türkçesinde *tudug* ‘yağmalamak’, Tuva Türkçesinde *tudug* ‘yapı’, Kırgız Türkçesinde *tutu:* ‘tutma, kavrama’ ve ‘çadırın üstüne örtülen keçe’, Osmanlı Türkçesinde ‘bahiste ortaya konan para’ ve ‘borç için kefillik’ anlamlarına gelmektedir. Budist Uygur Türkçesinde *anın ne(?) tıḍıg tutug(?) işiŋizler bar erser* ‘bu yüzden işiniz üzerinde hangi engel ve kısıtlama var ise’, Hakaniye lehçesinde *tutug* ‘depozito, teminat’ ve ‘cin çarpması’ olarak kullanılmıştır (Clauson, 1972: 452-453).

Sözcük *DLT*’de *anıŋ* ***tutugı*** *ba:r* ‘onda çarpılma (cin çarpması) var’ örneğiyle tanıklanmaktadır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 160).

**yélpik** (Tü.) ‘cin çarpması’ (DLT)

Sözcük *yélpi*:- eyleminden türemiş bir isimdir. Şor Türkçesinde *çelbeg* ‘bezi havada dalgalandırma kaydıyla bulunulan kehanet’, Azerbaycan Türkçesiyle *yelpik* ‘pervane’ kullanılmaktadır. Osmanlı Türkçesinde *yelpik* ‘şiddetli astım, nefes alma güçlüğü’, Hakaniye lehçesinde ise *yelpik* ‘cin çarpması’ olarak kullanılmıştır (Clauson, 1972: 920). TDK’nın Büyük Türkçe Sözlüğü’nde *sara* kelimesi ‘kendini kaybederek olduğu yere düşme, vücutta şiddetli çırpınmalar ve ağız köpürmesi ile ortaya çıkan bir sinir hastalığı, tutarık, tutarak, tutarga, yilbik, epilepsi’ olarak tanımlanmıştır. Tanımda geçen *yilbik*’in *yelpik*’ten geldiği açıktır. Bu durumda yüzlerce yıl önce sara krizi geçiren kişinin doğaüstü bir güce maruz kaldığına inanıldığından bahsetmek mümkündür.

Kaşgarlı Mahmud sözcüğün geçtiği *erke* ***yélpik*** *tegdi* ‘adamı cin çarptı’ örneğini vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 368).

**yélpin-** (Tü.) ‘cin çarpmak’ (DLT)

Clauson *yél* sözcüğünü “rüzgar” ve “şeytani cinnet” olarak tanımlamıştır (Clauson,1972: 916). Kelimenin kökü bu açıdan *yél* olabilir.

Ancak Clauson *yélpi-* fiilinin *+pi* ekiyle türeyemeyeceğini çünkü böyle bir isim türetme ekinin var olmadığını söyledikten sonra *yélvi*: ‘büyü’ sözcüğünün incelenmesi gerektiğini söyler. Ona göre y*élpin-* ise *yélpi*:- ‘savurmak’ eyleminin dönüşlü biçimidir. Genellikle edilgen fiil olarak ‘savrulmak’ anlamında kullanılır (Clauson, 1972: 920).

Sözcük *DLT*’de şu şekilde tanıklanmaktadır: *oglan* ***yélpin****di* ‘oğlan cin çarpmasına uğradı’ (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 391).

### 2.3. Tedavi İle İlgili Terimler

**aŋduz** (Tü.) ‘anduz otu’ (DLT)

Kaşgarlı Mahmud *aŋduz* hakkında şu açıklamaları yapmaktadır:

“Andız otu (Inula helenium). Bir bitki köküdür; kazılarak çıkarılır ve karnı ağrıyan at bununla tedavi edilir. Şu atasözünde geçer: ***Aŋduz*** *bolsa at ölmes*. Anlamı şudur: Andız otu yanında bulunsa at karın ağrısından ölmez. Çünkü atın gırtlağından verilir ve at iyileşir. Seyahate çıkana, tedbirli olsun diye söylenir.” (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 56).

Clauson *aŋduz*’un “anduz otu” olarak bilinen medikal bir bitki olduğunu belirttikten sonra Hakaniye lehçesine *aŋduz* ‘anduz otu’, Çağatay Türkçesine *anduz* ‘anduz otu’, Osmanlı Türkçesine *andız/anduz* ‘anduz otu’ biçiminde geçtiğini ifade etmiştir (Clauson, 1972: 178).

**arkaçak** (Tü.) ‘ağza ilaç dökmek için kullanılan alet’ (DLT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 74) *arkaçak*'ı "Ağza ilaç dökmek için kullanılan bir bir aletin adı. Sükürrece'ye (bir tür çukur kap) benzer ve deliği vardır." şeklinde tanımlayıp açıklamıştır.

Clauson sözcüğün yalnızca *DLT*'de geçmek suretiyle bir hapaks özelliği gösterdiğini belirtmiştir. Ayrıca *arkaçak*'ın *arka:* (bkz. **arka**) isminden türemiş bir isim olduğunu ifade etmiştir (Clauson, 1972: 218).

**belik** (Tü. ~ Far.) 'yaranın derinliğini ölçen alet' (DLT)

Clauson *belik* sözcüğünün yanlış bir telaffuzla *bilik* şeklinde kullanıldığını ve Farsçadan ödünçleme olabileceğini ifade etmiştir. Hakaniye lehçesinde "kandil fitili" ve "cerrahide sonda" anlamlarında kullanılmaktadır (Clauson, 1972: 339). Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 166) sözcüğü "yaranın derinliğini ölçen alet" olarak tanımlamıştır.

**boşutgan** (Tü.) 'boşaltan, yumuşatan' (DLT) (<*boşu-t-gan* Clauson 1972: 377-378).

Kaşgarlı kelimeyi açıkladığı maddesinde *bu ot karın* ***boşutgan*** 'karnı yumuşatan (ishal yapan), bu ilaçtır' örnek ifadesini verir. Ayrıca kelimenin başka herhangi sert bir şeyi yumuşatma durumunda da kullanılabileceğini belirtmektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 225).

*Boş-* ismi "serbest" demektir (Clauson: 1972:376). *boşu-* fiili *boş* isminden türetilerek "özgürleştirmek" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 377). *boşut-* ise *boşu-* fiilinin ettirgeni olup "serbest bırakmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 378). *boşut-* fiili *–gAn* ekiyle tekrar isim yapılmış ve *DLT*'deki halini almıştır. Clauson'un tahliline göre *boş* 'serbest' sözcük köküdür. *Boşu-* 'özgürleştirmek', *-t* ettirgenlik eki alarak *boşut-* şeklinde "serbest bırakmak, serbestleştirmek" anlamını kazanmıştır. Ancak "özgürleştirmek" ile "serbest bırakmak" arasında ettirgenlik açısından bir anlam farkı yoktur. İkisi de bir nesne yahut canlıyı "serbestleştirmek" anlamına gelmektedir. Burada *-t* ekinin, zaten ettirgen bir sözcüğe eklenmesi ettirgenliği pekiştirme amaçlıdır, diyebiliriz.

Erdal -*gAn* fiilden isim yapım ekinin geçişli ve geçişsiz fiillerin öznesini belirttiğini ifade etmiştir (Erdal, 1991: 382).

**çaḫşu** (Tü.) 'kurt üzümü' (DLT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu: 2014: 183) sözcüğü "Kurt üzümü (goji tohumu- Lycium). Göz ağrısını tedavi etmek için kullanılır." biçiminde tanımlayıp açıklamıştır.

**çurnı** (Tü.) 'müshil ilacı' (DLT, KB)

Kaşgarlı Mahmud sözcüğü "Türk tabiplerinin hazırladığı bir ishal ilacı." şeklinde tanımlamıştır (Ercilausun, Akkoyunlu; 2014: 188).

**çatuk** (Tü.) 'deniz balığı boynuzu' (DLT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 442) sözcüğü "Çin'den getirilen deniz balığı boynuzu. Ağaç kökü olduğu da söylenir. Bundan bıçak sapı yapılır. Yemekte, zehri kontrol için alınır. Kap içindeki sulu yemek vb. onunla (balık boynuzuyla) karıştırılır; yemek ateş olmadığı hâlde kaynamaya başlar yahut da boynuz bir kaba konur; kap, buhar olmaksızın terler." biçiminde tanımlayıp açıklamıştır.

**da:ru: (**Far.) 'ilaç, deva' (KB)

Sözcük *KB*'de şu şekilde görülmektedir: *seniŋde turur kör bularnıŋ emi/ otagıl* ***daru*** *birle bolgıl kamı* 'bütün bunların devası sendedir/ sen onların hekimi ol, ilaç ver, tedavi et' (Arat, 2008: 882- 883).

**egir** (Tü.) 'eğir kökü' (DLT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014:26) *egir*'i "Karın ağrısını tedavi etmek için kullanılan bir kök, eğir kökü (Acorus calamus). Şu atasözünde geçer: ***Egir*** *bolsa, er ölmes*. Bu kök, insanın yanında olsa insan karın ağrısından ölmez; çünkü onu yer ve kurtulur. Önceden tedbir almak için kullanılan bir atasözüdür." şeklinde tanımlayıp açıklamıştır.

Clauson, *egir*'in medikal bir kök olduğunu ve Uygur Türkçesinde *egir* biçimiyle diş çürümesinin tedavisinde, Hakaniye Türkçesinde *egir* biçimiyle karın ağrısının tedavisinde, Çağatay Türkçesinde *ékir* biçimiyle yine karın ağrısının tedavisinde, Osmanlı Türkçesinde ise yine *egir* biçimiyle kullanıldığını ifade etmiştir (Clauson, 1972: 112).

**em** (Tü.) 'ilaç' (AH, DLT, KB, KT)

Kaşgarlı Mahmud sözcüğü "ilaç" olarak tanımlamış ve *em sem* "ilaç" biçimindeki ikilemede geçen *sem*'in tek başına kullanılmadığını yalnızca bu ikilemede kullanıldığını belirtmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 412).

Caferoğlu (2015: 71) sözcüğü "ilaç, tedavi vasıtası" olarak tanımlamıştır. Clauson sözcüğün erken dönemden beri "ilaç, deva" anlamında kullanıldığını ancak *em* kelimesinin *ot em* örneğindeki gibi *ot* sözcüğüyle birlikte kullanıldığı ikilemelerde "bitkisel ilaç" anlamı içerdiğini ifade etmiştir. Bazı lehçelerde Arapça ve Farsça ödünçlemeler olan *ilaç, dawa:, da:ru:* gibi sözcüklerin de kullanıldığını ancak *em*'in "halk tıbbındaki ilaçlar"ı karşıladığından bahsetmiştir (Clauson, 1972: 155).

Türkmen *ot* ve *em* ile ilgili şöyle bir açıklama yapmıştır:

"Türkçede ilâç anlamında iki kelime görülüyor. Bunlardan biri *em*, diğeri ise *ot* kelimesidir. Bu iki kelime arasında bir anlam ve mahiyet farkı olmalıdır. *Ot* kelimesinin bitkilerden yapılan ilâçlar için kullanıldığı açıktır. *Em* ise sihir, büyü, okuma, efsunlama gibi bir tedavi için kullanılıyor olmalıdır." (Türkmen, 2006: 307).

Sözcük *KB*'de şu şekilde geçmektedir: *ot* ***em*** *kalmadı kör nece kıldılar/ yaraşık ne erse anı birdiler* 'yapmadıkları tedavi vermedikleri ilaç kalmadı/ faydalı gördükleri her şeyi verdiler' (Arat, 2008: 262- 263).

**emçi** (Tü.) 'ilaç yapıp tedavi eden kişi' (DLT, KB) (< *em*+*çi* Clauson 1972: 156; Türkmen 2006: 322).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014:17) sözcüğü "ilaç yapıp tedavi edene ***emçi*** denir." biçiminde tanımlamıştır.

Clauson *emçi*'nin *em* isminden türemiş olduğunu ve bir işi yapanı belirten bir isim konumunda bulunduğunu ifade etmiştir. Bazı lehçelerde "halk hekimi" anlamında kullanıldığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 156).

Türkmen de *emçi* sözcüğünü *em* ismine gelen meslek yapım eki *+çI* ile açıklamıştır. (Türkmen, 2006: 322).

Sözcük *KB*'de şu şekilde geçmektedir: *kamug eḍgülükke neŋ ol yolçısı/ kamug ig togaka neŋ ol* ***emçi****si* 'her türlü iyiliğe yol gösteren şey varlıktır/ her türlü hastalığı tedavi eden şey varlıktır' (Arat, 2008: 694- 695).

Kelimenin kökü için bkz. **em**.

**emle-** (Tü.) 'tedavi etmek' (DLT, KB) (<*em-le-* Clauson 1972: 161).

Kaşgarlı Mahmud sözcüğü *men anı* ***emle****dim* 'ben onu tedavi ettim' örneği üzerinden "tedavi etmek" olarak tanımlamıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 127).

Clauson, *emle-*'nin "tedavi etmek, iyileştirmek" anlamına geldiğini ve *em* 'ilaç' isminden türemiş bir fiil olduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972:161). Zira Kaşgarlı Mahmud *ol anı* ***emlet****ti* 'o onu tedavi etti' örneğini de vermektedir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014:347).

*Emle-* fiili ile *emlet-* arasında farkı teşkil eden *-t* ettirgenlik eki anlam açısından bu iki sözcük arasında bir fark doğurmaktadır. *Emle-* 'genel manada herhangi birini tedavi etmek' için kullanılırken *emlet-* 'birinin tedavi olmasını sağlamak, tedavi ettirmek' anlamı için başvurulan sözcüklerdir.

*emle-* sözcüğünün *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te geçtiği birkaç örnekten biri şu şekildedir: *ikledi meniŋ adak/ körmeḍip ogrı tuzak/ igledim andın uzak/* ***emle****gil emdi tuzak* 'Ayağım ansızın yerin altında gömülü bulunan tuzağa bastı. Uzun süre hasta oldum. Ey güzel, beni tedavi et.' (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 163).

Kelimenin kökü için bkz. **em**.

**enüçle-** (Tü.) 'kataraktı tedavi etmek' (DLT) (<*enüç+le-* Clauson 1972: 175).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 1972: 131) *enüçle-* sözcüğünü *otaçı közüg* ***enüçle****di* 'tabip gözün kataraktını tedavi etti' biçiminde örnek üzerinden açıklamıştır.

Clauson sözcüğün *enüç* 'katarakt' isminden türemiş, hapaks özelliği gösteren bir fiil olduğunu belirtmiş ardında *DLT*'de içinde geçtiği örneği vermiştir (Clauson, 1972: 175).

Kelime kökü için bkz. **enüç**

**güva:riş** (Far.) 'hazma yardımı olan şeyler' (KB)

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *kamug türlüg otlar idişçi tutar/* ***güvariş*** *ya ma'cun ya çurnı katar* 'içkicibaşı her türlü otları hazır bulundurur/ hazım kuvvet veya müshil ilacı hazırlar' (Arat, 2008: 534- 535).

**ḥab** (Ar.) 'hap' (KB)

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *…közümkemü körnür özüm* ***ḥab*** *içeyi* '…gözüme mi öyle görünüyor, ben bir ilaç içeyim' (Arat, 2008: 1080- 1081).

**ısrık** (Tü.) 'nazara ve cin çarpmasına uğramış çocukları tedavi ederken kullanılan bir kelime' (DLT) (<*ısır-ok* Erdal 1991: 224).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 48) sözcüğü "Nazara ve cin çarpmasına uğramış çocukları tedavi ederken kullanılan bir kelime. Yüzüne duman ve buğu tutularak ***ısrık ısrık*** denir; 'ey cin ısırılmış ol' demektir." biçiminde tanımlamış ve açıklamıştır.

Sözcüğün *ısır-* fiiline (Clauson, 1972: 251) eklenen *–(O)k* ekiyle türetildiği görülüyor. Erdal *–(O)k* ekinin genellikle geçişli fiillere eklendiğinde nesneyi, geçişsiz fiillere eklendiğinde ise özneyi belirttiğini ifade etmiştir. Ona göre *-(O)k* ekini *–(X)g* ekinden ayırmak zordur ancak *–(O)k* yalnızca ünsüzle biten köklere gelmektedir (Erdal, 1991: 224).

**igit** (Tü.) 'nazardan ve ya cin çarpmasından korunmak için çocukların yüzüne sürülen bir ilaç' (DLT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 24) sözcüğü "Nazardan ve ya cin çarpmasından korunmak için çocukların yüzüne sürülen bir ilaç. Bu ilaç safran ve benzer şeylerle karıştırılarak yapılır." şeklinde tanımlayıp açıklamıştır.

**kanagu** (Tü.) 'neşter' (DLT) (<*kan*+*a*-*gu* Clauson 1972:635-637; Hacıeminoğlu 1996: 19-20).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 682) sözcüğü "neşter" olarak tanımlamıştır. Clauson kelimenin *kana:*- 'kan almak' fiilinden türemiş, alet bildiren bir kelime olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 637). *kana:*- fiilini ise *ka:n* ismine dayandırmaktadır (Clauson, 1972: 635). O halde sözcük şu şekilde bir türeme yolu izlemiş olmalıdır: (isim kök+ isimden fiil yapım eki-fiilden isim yapım eki).

Hacıeminoğlu da -*gI* ekini fiilden isim yapım eki olarak değerlendirmiş ve eke örnek olarak *kanagu*< *kana*-*gu* örneğini vermiştir (Hacıeminoğlu, 1996: 19-20).

**kana-** (Tü. ~ Moğ.) (DLT) 'kan almak' (<*kan*+*a*- Clauson 1972: 634; Erdal 1991: 420).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 465) sözcüğü *ol atın* ***kana****dı* 'o atının şah damarını kesip kan aldı.' şeklinde örnek üzerinden açıklamıştır.

Clauson'a göre sözcük *ka:n* sözcüğünden türemiş bir fiil olup erken dönemde Moğolca'dan ödünçlenmiştir (Clauson, 1972: 634). Eren, sözcüğün kökünü teşkil eden *kan*'ın farklı biçimlerinin Moğolca'ya geçmiş olduğunu söylemiştir (Eren, 1999: 205).

Erdal da +*A*- isimden fiil yapım eki başlığı altında *kan*+*a*- 'kan almak' sözcüğünü örnek olarak kullanmıştır (Erdal, 1991: 420).

**oŋul-** (Tü.) 'iyileşmek' (DLT, KB) (<**oŋa:*-*l*- Clauson 1972: 185).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 511) sözcüğü *sökel* ***oŋul****tı* 'hasta iyileşti' örneğini vererek açıklamıştır.

Clauson kelimenin kökünü **oŋa:*- olarak düşünmüş, *oŋal*- biçiminde bir formun daha mevcudiyetinden bahsetmiştir. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde *iglig erse bat*

*oŋulur* ‘eğer hastaysa çabuk iyileşir’ örneğindeki biçimiyle, Hakaniye Türkçesinde *sökel oŋultı* ‘hasta iyileşti’ örneğindeki biçimiyle, Çağatay Türkçesinde *oŋal-* biçiminde, Kuman Türkçesinde *oŋaldı* örneğindeki biçimiyle, Kıpçak Türkçesinde *oŋul-* biçiminde, Osmanlı Türkçesinde ise *oŋul-* biçiminde kullanılmıştır. (Clauson, 1972: 185).

**ot** (Tü.) ‘ilaç’ (DLT, KB)

Kaşgarlı Mahmud sözcüğün “hayvan yemi” ve “zehir” anlamının yanında “ilaç” anlamını da vermiştir: “İlaç içtim anlamında ***ot*** *içtim* denir. Bu kelimeden ‘tabip’, *otaçı* diye adlandırılmıştır” (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 15).

Clauson sözcüğün ilk anlamının genellikle kendiliğinden yetişen “çim, bitki” olduğunu ve sözcüğün “çimen, ilaç” anlamlarını muhafaza ettiğini belirtmiştir. Uzun ünlülü biçim *o:t* ‘zehir’ ile karıştırılmamalıdır. Ancak yine de bazı durumlarda kısa biçim olan *ot* sözcüğü “zehir” anlamında da kullanılmıştır (Clauson, 1972: 34).

Sözcük ayrıca *KB*’de şu şekilde tanıklanmaktadır: *telim türlüg* ***ot****lar anıŋda bolur/ yigü yalgagu* ***ot*** *ya içgü kolur* ‘onun elinde yenilen, yalanan veya içilen/ arzu edilen her türlü ilaç bulunur’ (Arat, 2008: 534- 535).

**ota-** (Tü.) ‘tedavi etmek’ (DLT, KB) (<*ot*+*a-* Clauson 1972: 42; Türkmen 2006: 323).

Kaşgarlı Mahmud sözcük hakkında *emci aŋar ot* ***ota****dı* ‘doktor, onu ilaçla tedavi etti.’ örneğini vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 457).

Clauson’a göre sözcük *ot* sözcüğünden türemiş ve iki anlam kazanmıştır. Bunlardan birincisi “otu kesmek”, ikincisi ise “medikal otlar vasıtasıyla tedavi etmek”tir (Clauson, 1972: 42).

Türkmen *ota-* fiilinin *ot* ismine eklenen *+A-* isimden fiil yapım ekiyle ortaya çıktığını belirtir (Türkmen, 2006: 323).

**otaçı** (Tü.) ‘doktor, hekim, tabip’ (DLT, KB) (<*ot*+*a*-*g*+*çı* Türkmen 2006: 323).

Caferoğlu (2015:144) sözcüğü "doktor, hekim, tabip" olarak tanımlamıştır. Clauson sözcüğün *ota-* (bkz. **ota-**) fiilinden türemiş bir isim olduğunu ve günümüz Tuva Türkçesinde *oduçu* ve Türkiye Türkçesinde *otacı/otçu* biçimlerinde yaşadığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 44).

Türkmen, *+çI* ekinin *ota-* fiiline eklenemeyeceğini bu sebeple sözcüğün *ot+a-g+çı* (isim kökü+isimden fiil yapım eki-fiilden isim yapım eki+ isimden isim yapım eki) şeklinde çözümlenmesi gerektiğini ifade etmiştir (Türkmen, 2006: 323).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 15) *ot* 'ilaç' sözcüğünü açıklarken "Bu kelimeden 'tabip', ***otaçı*** diye adlandırılmıştır." demiştir. Sözcük ayrıca *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *olarda birisi **otaçı** turur/ kamug ig togaka bu emçi erür* 'bunlardan biri otacılardır/ bütün hastalıkları ve ağrıları bunlar tedavi eder' (Arat, 2008: 750- 751).

**ötgür-** (Tü.) 'midenin veya bağırsakların boşalması' (DLT) (<*öt-gür-* Clauson 1972: 52).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 107) sözcüğü *ötrüm karın **ötgür**di* 'müshil mideyi boşalttı' örneğiyle izah etmiştir. Clauson sözcüğün *öt-* 'geçmek' fiilinin ettirgenlik eki almış biçimi olduğunu ve "geçmeye sebep olmak" anlamına geldiğini ifade etmiştir. Hakaniye Türkçesinde *ötrüm karın ötgürdi* 'müshil bağırsakları boşalttı' örneğinde olduğu gibi "bağırsakları boşaltmak", *ol evke bitig ötgürdi* örneğinde olduğu gibi "mektup göndermek" anlamlarında kullanılmıştır (Clauson, 1972: 52).

Erdal sözcüğün artdamaksıl sesinin ötümlü mü ötümsüz mü olduğunun tam anlamıyla belli olmadığını ifade etmiştir. Yine de fiili, Türkiye Türkçesinde kullanılan *ötürü*'nün öncül biçimi ve aynı zamanda kalıplaşmış bir zarf-fiil olan *ötgürü* sözcüğünden dolayı ötümlü olarak ele almıştır. (Erdal, 1991: 751).

**ötrüm** (Tü.) 'müshil ilacı' (DLT, KB) (<*öt-ü-r-ü-m* Clauson, 1972: 66; Erdal 1991: 291).

Clauson, sözcüğün *ötgür*'le aynı anlamdaki bir sözcük olan *ötür-* (Clauson, 1972: 68) kökünden türemiş olduğunu ve "müshil ilacı' anlamına geldiğini ifade etmiştir (Clauson, 1972: 66).

Erdal *–(X)m* ekinin fiilin etki ettiği nesneden ziyade araç olanı bildirdiğini ifade eder. *Ötrüm* sözcüğünün kökü olan *öt-* Uygurca "delmek, geçmek" anlamına sahipken, Karahanlı Türkçesinde "bağırsakları boşaltmak" anlamına gelmektedir (Erdal, 1991: 291).

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *kayu aydı* ***ötrüm*** *içürgü kerek/ özi katmış emdi boşutgu kerek* 'biri dedi ki: müshil içirmeli, kabız olmuş/ şimdi onu boşaltmak gerek' (Arat, 2008: 262-263).

**samla-** (Tü.) 'tedavi etmek' (DLT) (<*se:m+le-* Clauson 1972: 829).

Kelime Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 472) ve Fuat Bozkurt (2012: 393) tarafından *samla-*, Clauson (1972: 829) tarafından *semle:-* biçiminde düşünülmüştür.

Clauson sözcüğün yalnızca *DLT*'de geçerek bir hapaks özelliği gösterdiğini ve kökünün *se:m* olması gerektiğini ifade etmiştir (sem için bkz. **em**). Ayrıca *semle:-* fiilinin tek başına kullanılmayacağını ancak *emle:- semle:-* ikilemesinde kullanılabileceğini belirtmiştir. (Clauson, 1972: 829).

Kaşgarlı Mahmud kelimeyle ilgili *ol anı emledi* ***samla****dı* 'o, ona ilaç verdi ve tedavi etti.' örneğini vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 472).

**sı:gun otı** (Tü.) 'bir tür ot' (DLT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 176) ifadeyi "Yerde biten bir ot (adamotu- Mandragora officinarum). Kökü insan suretindedir; çiftleşmekten yorulan ve soğuyan kimse onunla tedavi edilir." biçiminde tanımlayıp açıklamıştır.

**sorgu** (Tü.) 'kan alma aleti' (DLT) (<*sor-gu* Clauson 1972: 848; Ercilasun, Akkoyunlu: 2014: 251).

Kaşgarlı Mahmud *DLT'*de şöyle bir açıklama yapmıştır:

“Her tür alet ismi fiilden yapılır ve isim gibi kullanılır. Örnek: ‘yeme aracı, yenecek şey’ anlamında *yi:gü neŋ* denir. ‘Kendisiyle bir şeye vurulan’ anlamında *urgu* denir. ‘Tahta vb. şeyi kesen balta’ anlamında *yıgaç bıçgu* denir. ‘Kan alma aleti’ anlamında ***sorgu*** denir; bu ‘memeyi vb. şeyleri emdi’ anlamındaki *emig sordu* sözünden alınmıştır.” (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 251).

Clauson *sorgu*’nun *so:r-* ‘emmek’ (Clauson, 1972: 843) fiilinden türemiş bir isim olduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972: 848).

**suwşa-** (Tü.) ‘(okuyup) üflemek’ (DLT) (<**suvış+a-* Clauson 1972: 793).

Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 469) ve Fuat Bozkurt (2012: 441) kelimeyi çift dudak v’si (w) ile kullanmış; Clauson (1972: 793) ise /*v*/ ünlüsüyle *suvşa:-* biçiminde ele almıştır. Ayrıca Clauson sözcüğün yalnızca *DLT*’de geçmesiyle bir hapaks özelliği gösterdiğini aynı zamanda yansıma bir sözcük olarak düşündüğü **suvış* ‘fısıltı’ kökünden türemiş bir fiil olduğunu dile getirmiştir (Clauson, 1972: 793).

Kaşgarlı Mahmud sözcükle ilgili *sökelke* ***suwşa****dı* ‘hastaya okuyup üfledi.’ örneğini vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 469).

**şifa:** (Ar.) ‘şifa’ (AH, KB, KT)

Sözcük *AH*’de şu şekilde tanıklanmaktadır: *bu yalgan söz ig teg köni söz* ***şifa*** ‘yalan söz hastalık ve doğru söz şifa gibidir’ (Arat, 1951: 53, 88).

**tögne-** (Tü.) ‘yarayı dağlamak’ (DLT) (<*tög-ü-n+e-* Clauson 1972: 477-485).

Kaşgarlı Mahmud *DLT*’de sözcüğü *ol ba:şın* ***tögne****di* ‘o, yarasını ateşle dağladı.’ örneğiyle tanımlamıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 473).

Clauson’a göre sözcük *tö:g-* ‘ezmek, bastırmak, sıkıştırmak’ (Clauson, 1972: 477) kökünden ilk önce *tögü:n* ‘dağ, işaret’ (Clauson, 1972: 484) şeklinde sonra ise *tögne:-* ‘dağlamak, yakmak’ (Clauson, 1972: 485) şeklinde türemiştir.

**uragun** (Tü.) ‘tedavide kullanılan bir Hint ilacı’ (DLT, KB)

Kaşgarlı Mahmud sözcüğü "tedavide kullanılan bir Hint ilacı" olarak tanımlamıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014:70).

Sözcük *KB'*de şu şekilde geçmiştir: *beḍük bir biçekig eligde tutar/ solındın* ***uragun*** *oŋındın şeker* 'elinde büyük bir bıçak tutuyordu/ solunda bir acı-ot ve sağında şeker bulunuyordu' (Arat, 1951: 214- 215).

**yagırla-** (Tü.) 'yağırı iyileştirmek' (DLT) (<*yagır-la-* Clauson 1972: 907).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 486) sözcüğü "*Ol atın* ***yagırla****dı* 'o atın yağırını iyileştirdi'. Eğer onun atı yağırlattığı anlatılmak isteniyorsa *ol atıg* ***yagırttı*** denir; 'o, atı yagırlattı' demektir." biçiminde açıklamıştır.

Clauson sözcüğün yalnızca *DLT*'de geçmesiyle bir hapaks özelliği gösterdiğini ve *yagır* isminden (bkz. **yagır**) türemiş bir fiil olduğunu ifade etmiştir (Clauson, 1972: 907).

**yandak çeker** (Tü.) 'kudret helvası' (DLT)

Kaşgarlı Mahmud sözcüğü "kudret helvası" biçiminde tanımlamıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 367).

**yak-** (Tü.) 'yarayı yakı ile kapatmak' (DLT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 377) sözcüğü *er başka yakıg* ***yak****dı* 'adam yarayı yakı ile kapattı' biçiminde örnekleyerek açıklamıştır.

Clauson'a göre sözcüğün ilk anlamı "sürtünmek, ovmak" tır. Günümüzde bazı anlam değişiklikleriyle Tuva Türkçesinde *ça:-/çağ-* biçiminde, Kırgız ve Kazak Türkçelerinde *jak-*, Azerbaycan Türkçesinde *yaḫ-*, Türkmen Türkçesinde ise *yak-* biçimlerinde yaşamaktadır (Clauson, 1972: 896).

**yakıg** (Tü.) 'yakı' (DLT) (<*yak-ı-g* Clauson 1972: 900).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 353) sözcüğü "(vücuttaki) şiş vb. üzerine konan yakı" olarak tanımlamıştır.

Clauson sözcüğün *yak-* ‘sürmek’ (bkz. **yak-**) fiilinden türemiş bir isim olduğunu ve “merhem” anlamına geldiğini ifade etmiştir (Clauson, 1972: 900).

## 2.4. Diğer Terimler

**açıg** (Tü.) ‘acı, ızdırap’ (*AH, KB, KT*)

Caferoğlu (2015:2) sözcüğü “acı, ızdırap” olarak tanımlamıştır. Clauson, kelimenin aslen tat açısından “acı” veya bazı lehçelerde “ekşi” anlamına geldiğini ancak eğretileme yoluyla “ızdırap verici ve acıklı” anlamı kazandığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 21-22).

Terim *KB*’de şu şekilde tanıklanmaktadır: *süçig bu tiriglig* ***açıg*** *bu ölüm…* ‘bu hayat tatlıydı ölüm acıdır…’ (Arat, 2008: 278-279).

**agu** (Tü.) ‘ağı, zehir’ (AH, DLT, KB)

Clauson sözcüğün “zehir” anlamına geldiğini ve sıkça *o:*, *u:* biçiminde kısaltılarak kullanıldığını ifade etmiştir. Sözcük Uygur Türkçesinde sizlerde almış *agu* ‘sizden alınmış zehir’ örneğindeki, Karahanlı Türkçesinde *agu kıldı* ‘zehirlendi’ örneğindeki biçimleriyle, Çağatay Türkçesinde *agu* ‘zehir’, Harezm Türkçesinde *agu* ‘zehir’, Kıpçak ve Türkmen Türkçelerinde de yine *agu* ‘zehir’ biçiminde kullanılır (Clauson, 1972: 78).

Sözcük *AH*’de şu şekilde tanıklanmaktadır: *yokamakka yumşak içi pür* ***agu*** ‘(o) el ile yoklanırsa yumuşaktır, fakat içi zehir doludur’ (Arat, 1951: 57, 90).

**ata sagun** (Tü.) ‘Türk doktor’ (DLT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 173) sözcüğü “Türk doktor” olarak tanımlamıştır.

**bagırlan-** (Tü.) ‘pıhtılaşmak’ (DLT) (<*bagır+la-n* Clauson, 1972: 320)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 204: 310) sözcüğü “*ka:n* ***bagırlan****dı* ‘kan pıhtılaşıp toplandı’. Mayalı süt katılaşırsa yine aynıdır.” biçiminde açıklamıştır.

Clauson, sözcüğün yalnızca *DLT*'de geçmesiyle hapaks özelliği gösterdiğini ve *bagırla-* 'katılaşmak' anlamındaki eylemin dönüşlü hali olduğunu ifade etmiştir (Clauson, 1972: 320).

**buga** (Tü.) 'Hint'ten getirilen bir ilaç' (DLT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 445) sözcüğü "Hint'ten getirilen bir ilaç. *Sa:rıg* ***buga****, boz* ***buga*** denir; 'hastalık ve iç ağırlığı' demektir." olarak tanımlayıp açıklamıştır.

**enda:m** (Far.) 'beden, vücut, boy, biçim' (KB)

Sözcük *KB*'de şu şekilde geçmektedir: *et öz yiti* ***endam****ka baksa kör er/ tatıg buldı barça öz ülgin tirer* 'insan kendi vücuduna, yedi endama bakarsa/ bunlarda zevk bulur, bunların herbiri kendi kısmetini toplar' (Arat, 2008: 390- 391).

**enükle-** (Tü.) 'yavrulamak' (DLT) (<*enük*+*le-* Clauson, 1972: 184; Erdal 1991: 435).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 134) sözcüğü "*It* ***enükle****di* 'köpek yavruladı'. *Arslan* ***enükle****di* aslan yavruladı." şeklinde örneklemiştir.

Clauson, sözcüğün *enük* 'etçil hayvanların yavrusu' isminden türemiş bir fiil olduğunu ifade etmiştir (Clauson, 1972: 184). Caferoğlu da sözcüğün anlamının "hayvanlar için yavrulamak" olduğunu ortaya koymuştur (Caferoğlu, 2015: 73).

Sözcüğün *enük* ismine gelen *+lA-* ekiyle oluşturulduğu açıktır. Zira Erdal da *enükle-* sözcüğünü *+lA-* isimden fiil yapım eki başlığı altında örneklendirmiştir (Erdal, 1991: 435).

**enüklen-** (Tü.) 'yavrulamak' (DLT) (<*enük*+*le*-*n-* Clauson,1972: 184).

Kaşgarlı Mahmud sözcüğü *ıt* ***enüklen****dü* 'köpek yavruladı' örneğiyle açıklamıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014:130).

Clauson'a göre sözcük yalnızca *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçmesiyle bir hapaks özelliği göstermektedir ve *enükle-* fiilinin bir dönüşlüsü durumundadır (Clauson, 1972: 184).

Bu aşama Erdal'ın şu açıklaması sözcüğün tahliline daha da açıklık getirecektir:

"+*lAn-* ekinin +*lA-* ve -*(X)n* eklerinden oluştuğu şüphesiz doğrudur ancak bu birleşim kendine özgü, isimden türemiş geçişsiz bir fiil yapma özelliğini bünyesinde taşır." (Erdal, 1991: 509-510).

**esen** (Tü.) 'sıhhatli' (AH, DLT, KB)

Caferoğlu (2015: 76) sözcüğü "esen, sağ, salim, sıhhatli" olarak tanımlamıştır. Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde yaşamaktadır: TT. *esen*, Az. *salamat*, Bşk. *isen-hav*/ *sélémét*, Kzk. *sav*/ *esen*/ aman, Krg. *esen*/ *so:*, Özb. *esan*/ *esan-aman*, Tat. isen-sav/ *sélamét*, Tkm. *esen*/ *sağ-sala:mat*, Uyg. *esén* (Ercilasun, 1991: 222-223).

Sözcük *AH*'de şu şekilde geçmektedir: *taturmaz* ***esen****inde tuz dostıŋa/ ölür kalur aḫır yiyür düşmanı* 'sağlığında dostuna tuz (bile) tattırmaz/ ölür, malı kalır ve sonunda düşmanı yer' (Arat, 1951: 61, 92).

**esenlik** (Tü.) 'esenlik, sağlık' (KB, KT) (<*esen*+*lik* Clauson 1972: 249).

Clauson sözcüğün *esen* 'sağlıklı' kökünden türemiş soyut bir isim olduğunu belirtir (Clauson, 1972: 249). Türkmen *esenlik* ile *esirge-* arasında bir ilişki olabileceğinden, bu iki kelimenin de *es* 'his, akıl' kökünden gelme ihtimalinden söz etmiştir (Türkmen, 2006: 332).

Sözcük *KT*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *ol turur Taŋrı kim yok anda aḍın Taŋrı meger ol erklig, arıg,* ***esenlik*** *bérgen, i:min kılgan* (Ata, 2013: 148) 'O öyle bir Allah'tır ki, ondan başka ilah yoktur. O, mülkün yegâne sahibidir, münezzehtir, selâmet verendir, emniyete kavuşturandır' (Yazır, 2013: 549).

**et öz** (Tü.) 'vücut, gövde, kişi, kendi' (KB, KT)

Caferoğlu (2015: 78) sözcüğü "vücut, gövde, kişi, şahıs, kendi" olarak tanımlamıştır. Clauson ifadenin sıklıkla *et öz* biçiminde iki ayrı sözcük olarak kullanıldığını, Budist ve Manihaist çevrede ruhun ve cesedin zıddı olacak biçimde "canlı vücut, ten" anlamını taşıdığını söylemiştir. Ayrıca sözcüğün Müslüman çevrece benimsenmeyerek 14. yüzyıl civarı kaybolduğunu belirtmiştir. (Clauson, 1972: 74).

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *buşaklık bile erke öwke yavuz/ bu iki bile tutçı emger* ***et öz*** 'hiddet ve öfke insan için kötüdür/ bu ikisi yüzünden vücut daima eziyet çeker' (Arat, 2008: 140- 141).

**ḫıred** (Far.) 'akıl' (AH, KB, KT)

Sözcük *AH*'de şu şekilde kullanılmaktadır: ***ḫıred****lıgmu bolur tili boş kişi* 'boşboğaz adam akıllı olur mu?' (Arat, 1951: 51, 87).

**ka:n** (Tü.) 'kan' (DLT, KB, KT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 412) sözcüğü "Kan. Atasözü: ***Ka:nıg ka:n*** *birle yu:mas*. Anlamı: Kan kanla yıkanmaz. Yani, fitne barışla yatıştırılır." biçiminde tanımlayıp açıklamıştır.

Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *ka:n* olarak geçer. Eski Kıpçakçada *ka:n* biçimi kullanılır. Türevleri Moğolcaya da geçmiştir (Eren, 1999: 205).

Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu şekillerde yaşamaktadır: Az. *gan*, Bşk. *kan*, Kzk. *kan*, Krg. *kan*, Tat. *kan*, Tkm. *ga:n*, Uyg. *kan* (Ercilasun, 1991: 432).

Sözcük KT'de şu şekilde tanıklanmaktadır: ... *hara:m kıldı sizlerniŋ üze murda:rnı,* ***kan****nı, toŋuz etini*...(Ata, 2013: 57) '… sizlerin üzerine ölüyü, kanı, domuz etini (yemeyi) haram kıldı…'.

**kana-** (Tü. ~ Moğ.) 'kanamak' (DLT) (<*kan*+*a*- Türkmen, 2006:159).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 465) sözcüğün *kana*- yahut *kanı*- şeklinde kullanıldığını belirtmiş ve sözcüğü "*burun* ***kana****dı* 'burun kanadı'. Vücudun bir yeri kanarsa yine aynıdır. Aslı ***ka:nı****dı*'dır, atılmıştır." biçiminde açıklamıştır.

Clauson sözcüğün Moğolcadan bir erken dönem alıntısı olup *ka:n* 'kan' sözcüğünden türediğini, ilk haliyle geçişli bir fiil olduğunu belirtmiştir. Ayrıca sözcüğün Orta Türkçe döneminde geçişsiz bir hal aldığını, bu geçişliden geçişsiz olma haline gelme sürecinde ilk işaretin *Dîvânu Lugâti't Türk*'te görüldüğünü ifade etmiştir (Clauson, 1972: 634). Zira Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 465) *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "(1) *ol atın* ***kanadı*** 'o atının şah damarını kesip kan aldı', (2) *burun* ***kanadı*** 'burun kanadı'" olmak üzere fiilin geçişli ve geçişsiz anlam değerlerini bir arada örneklemiştir.

Türkmen (2006: 159) *kana-* ile ilgili "Kanamak kelimesinin kan isminden *+a-* ile fiil yapıldığı oldukça açıktır. Burundan veya vücudun başka bir yerinden kan akması anlamında kullanılır." açıklamasını yapmıştır.

**meni:** (Ar.) 'meni, döl suyu' (KB)

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: ***meni****din törümüş özüŋ men time/ özüŋni unıtma sawı yurtuŋ ol* 'sen meniden türemişsin ben deme/ sen ben dersen, bak, işte değerin' (Arat, 2008: 906- 907).

**oŋurka suwı** (Tü.) (KT) 'döl suyu'

Türkmen (2006: 91) oŋurka sözcüğünü "bel kemiği" olarak tanımlamıştır. Türkçede *oŋurga* biçimindeki /*ŋ*/ sesinin /*m*/'ye çevrilmesi normaldir. Bk. *toŋuz >> domuz*. Çağdaş diyalektlerde de /*ŋ*/ sesinin /*m*/'ye çevrildiği göze çarpıyor. Diyalektlerde *omurtka, omırtka, o:rtka* gibi biçimlerde gördüğümüz /*t*/ sonradan türemiştir (Eren, 1999: 307). Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu şekilde geçmektedir: Az. *onurga*, Tkm. *oŋurga* Nog. *omırtka* Kzk. *omırtka* KKlp. *omırtka*/*omırtka süyek*, Krg. *omurtka* (Eren, 1999: 307).

Caferoğlu (2015: 212) *suw* sözcüğünü "su" olarak tanımlamıştır.

Söz öbeği *KT*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *Taŋrı töritti sizni toprakdın yana* ***oŋurka suwı****ndın* 'Tanrı sizi topraktan ve döl suyundan yaratmıştır' (Ata, 2013: 88).

**ö-** (Tü.) 'hatırlamak, düşünmek' (DLT, KB)

Caferoğlu (2015: 150) sözcüğü "hatırlamak, düşünmek" olarak tanımlamıştır. Clauson da sözcüğü aynı şekilde tanımlayıp sözcüğün *ö- sakın-* biçiminde bir ikileme şeklinde sıkça kullanıldığını ifade etmiştir (Clauson, 1972: 2).

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *negü erdi sözler tilin sözlemiş/ maŋa aygıl emdi eşitmiş* ***ö****miş* 'ağızdan söylediği sözleri nedir/ işittiklerini ve düşündüklerini şimdi bana söyle' (Arat, 2008: 672- 673).

**ö:g** (Tü.) 'zeka, akıl' (AH, DLT, KB, KT) (<*ö-g* Türkmen, 2006:254).

Caferoğlu (2015:146) sözcüğün (1) "anne", (2) "zeka, akıl", (3) "bir çiçek nevi" anlamlarının bulunduğu belirtmiştir. Clauson sözcüğün ilk haliyle "düşünce, derin düşünce" anlamına geldiğini ancak bir anlam genişlemesiyle, "beyin" ve "zeka" olarak da kullanıldığını ifade etmiştir (Clauson, 1972: 99).

Türkmen (2006: 254) *ö:g* hakkında "*Ög* 'zeka, akıl' kelimesinin *ö-* 'hatırlamak, düşünmek' kökünden fiilden isim yapan *-g* ile yapıldığı anlaşılıyor." yorumunu yapmıştır. Erdal *–(X)g* fiilden isim yapım ekinin geçişsiz fiilerin öznesini, geçişli fiilerin ise nesnesini oluşturduğunu belirtmiştir (Erdal, 1991: 172).

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *basa aydım emdi munu yalŋukug/ agırlıkı boldı bilig* ***ög*** *ukug* 'bundan sonra şimdi insandan bahsettim/ onun değeri bilgi, akıl ve anlayıştır' (Arat, 2008: 114- 115).

**öl-** (Tü.) 'ölmek' (AH, DLT, KB, KT) (<*ö-l-* Türkmen 2006: 256).

Caferoğlu (2015: 150) ve Clauson (1972: 125) sözcüğün "ölmek, ölme" anlamına geldiğini belirtmiştir. Türkmen, *ö-* 'yükselmek' fiilinin *öl-* 'yükselmek' fiilinin kökü durumunda olduğunu açıklamış, Gök Tanrı inancına tabii olan eski Türklerde ölümün yükselmekle bir ilişkisi olması gerektiğini ortaya koymuştur (Türkmen, 2006: 256).

Sözcük *KT*'de şu şekilde geçmektedir: *...nama:z kılmagıl kimerseke olardın* ***öl****di…* 'onlardan kim ölürse (cenaze) namazı(nı) kılma' (Ata, 2013: 43).

**ölüg** (Tü.) 'ceset, ölü' (AH, DLT, KB, KT) (<*öl-ü-g* Clauson,1972: 125).

Caferoğlu (2015: 150) sözcüğün "ceset, ölü" anlamına geldiğini belirtmiştir. Clauson *ölüg*'ün *öl-* fiilinden türediğini ve bazı fonetik değişikliklerle tüm Türk lehçelerinde bulunduğunu ifade etmiştir (Clauson, 1972: 142).

Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu biçimlerde yaşamaktadır: Az. *ölü*, Bşk. *üli*, Kzk. *ölik*, Krg. *ölük*, Özb. *ölük*, ,Tat. *üli*, Tkm. *öli*, Uyg. *ölük* (Ercilasun, 1991: 676-677).

Sözcük *AH*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: ***ölüg****din tirig hem tirigdin* ***ölüg****/ çıkarur körür sen munı keḏ aŋa* 'o dirileri öldürdüğü gibi, ölüleri de diriltir/ görürsün, bunu iyi bil' (Arat, 1951: 42, 82).

**ölüm** (Tü.) 'ölüm' (AH, DLT, KB, KT) (<*ö-l-ü-m*)

Caferoğlu (2015:150) sözcüğü "ölüm" şeklinde tanımlamış, Clauson (1972:146) da aynı tanımı yaptıktan sonra *ölüm*'ün *öl-* fiilinden türediğini belirtmiştir.

Türkmen *ölüm*'ün *ö-* 'yükselmek' fiilinden türemiş *öl-* 'yükselmek', ön- 'yükselmek' ve *ör-* 'yükseltmek' fiilleriyle ilişkili olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Gök Tanrı'ya inanan Türkler, öldüklerinde göğe yükseldiklerine inanmaktadır (Türkmen, 2006: 256-257).

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: *kalı tilwe ursa kör ölse kişi/* ***ölüm*** *yok aŋar hem birilmez şişi* 'eğer bir deli, vurup öldürürse birini/ o deliye ölüm cezası yoktur, kısas yapılmaz' (Arat, 2008: 136- 137).

**örün-** (Tü.) 'erekte olmak' (DLT) (<*ör-ü-n-* Clauson, 1972: 235).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 99) sözcüğü açılarken *er* ***sik****i örüṇdi* 'adamın siki kalktı' örneğini vermiştir.

Clauson *örün-*'ün kökü olarak *ö:r-* 'yükselmek' fiilini göstermekte ve yalnızca *DLT'*de geçmesinden ötürü bir hapaks özelliği sergilediğini belirtmiştir. Sözcük *ö:r-* fiiline eklenen *-n-* dönüşlülük ekiyle türemiştir (Clauson, 1972: 235).

**sag** (Tü.) 'sağlık, esenlik' (DLT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 410) sözcüğü "sağlık, esenlik" biçiminde tanımlamıştır.

Caferoğlu (2015:193) da sözcüğü "sağ, sağlam" olarak tanımlamıştır. Clauson sözcüğün "sıhhat, sağlık" anlamlarının yanında daha çok Oğuz grubunda "sağ taraf" anlamında kullanıldığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 803).

**sid-** (Tü.) 'işemek' (DLT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 529) sözcüğü *er **sid**ti* **'**adam vb. işedi.' örneğiyle açıklamıştır.

Caferoğlu (2015: 205) da *sid-* sözcüğünü 'işemek, sığmek' olarak tanımlamıştır. Clauson sözcüğün ünlüsünü uzun olacak şekilde *sid-* biçiminde ele almış ve sözcüğü "işemek, idrar yapmak" olarak tanımlamıştır (Clauson, 1972: 799).

**sidük** (Tü.) 'idrar' (DLT) (<*sid- tük Clauson, 1972: 801; sid- ü-k Erdal, 1991: 172)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 167) sözcüğü "her türlü idrar" şeklinde tanımlamıştır.

Clauson sözcüğü **sid-tük* (fiil kökü-sıfat fiil eki) biçiminde izah edip *-tük* ekinin edilgen yapıcı bir işlevi olduğundan söz etmiştir (Clauson, 1972: 801). Bu görüşe göre sözcük "işenen şey" anlamında olmalıdır. Erdal ise *OTWF*'de *–(X)g* ve *–(O)k* ekinin yine geçişli sözcüklerin nesnesini belirttiklerini ifade etmiştir (Erdal, 1991: 172). Sözcük bu durumda **sid-tük* yahut **sid-ük* şeklinde yorumlanabilir. Ancak her iki durumda da açıkça görülüyor ki *sidük* sözcüğü, anlamsal açıdan *sid-* 'idrar yapmak' fiilinin nesnesi olarak ortaya çıkmıştır.

**tın** (Tü.) 'ruh, nefes' (DLT, KB)

Caferoğlu sözcüğü "can, ruh, cevher, madde, nefes" olarak tanımlamıştır (Caferoğlu, 2015:237).

Clauson *tın* sözcüğünün hem fiil hem de isim olduğunu ortaya koymuştur. *tın* "nefes, ruh" demek iken *tın-* hem "nefes almak" hem de "dinlenmek" anlamına sahiptir (Clauson, 1972: 512).

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmıştır: *yaruk can üzüldi tünerdi küni/ bayat atı birle kesildi **tın**ı* 'nurlu can atrıldı, günü karardı/ Tanrı adıyla son nefesini verdi' (Arat, 2008: 332- 333).

Kaşgarlı Mahmud sözcüğü *anıŋ **tı:n**ı kesildi* 'adamın nefesi kesildi ve ruhu kesildi' şeklinde örneklemiştir (Ercilasun,Akkoyunlu; 2014: 147).

**tirig** (Tü.) 'diri, canlı' (AH, DLT, KB, KT) (<**tir-i-g* Clauson, 1972: 543; <*tir-i-g* Türkmen, 2006: 329-330).

Kaşgarlı Mahmud sözcüğü "Bütün canlıların diri olanı" olarak tanımlamıştır (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 166).

Clauson'a göre *tirig* 'canlı, diri' **tir-* fiilinden türemiş bir sıfat ve isimdir (Clauson, 1972: 543). Türkmen sözcüğün *tir-* 'toplamak, derlemek' ile bir ilişkisinin olabileceğini çünkü "canlı olma" ile "derli toplu olma" arasında ilişki kurmanın mantıklı olduğunu ifade etmiştir (Türkmen, 2006:329-330).

Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu şekillerde yaşamaktadır: Az. *diri*, Bşk. *tiri/yenli*, Kzk. *tiri/jandı*, Krg. *tirü:/tirik*, Özb. *tirik,* Tat. *tiri/canlı*, Tkm. *di:ri*, Uyg. *tirik* (Ercilasun, 1991: 176-177).

Sözcük *AH*'de şu şekilde geçmektedir: *...biligsiz **tirig** erken atı ölüg* '…bilgisiz sağ iken adı ölüdür' (Arat, 1951: 49, 86).

**tü:ş** (Tü.) 'düş' (AH, DLT, KB, KT)

Kaşgarlı Mahmud "düş" ve "ihtilam, uykuda boşalma" olmak üzere iki adet *tü:ş* anlamı vermiştir. Birincisi hakkında "Bundan ***tü:ş** yö:rdi* denir; 'düşü tabir etti' demektir." açıklamasını yapmış, ikincisi için ise ***tü:ş** körmiş oglan* 'ihtilam olmuş oglan' örneğini vermiştir (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 399).

Sözcük günümüz Türk lehçelerinde şu şekillerde görülmektedir: Az. *yuḫu/rö'ya:*, Bşk. *töş*, Kzk. *tüs*, Krg. *tüş*, Özb. *tüş*, Tat. *töş*, Tkm. *dü:yş*, Uyg. *çüş* (Ercilasun, 1991: 196-197).

Sözcük *KT*'de şu şekilde geçmektedir: ... *körkitür saŋa olarnı Taŋrı* ***tüş****üŋ içinde azkına*... (Ata, 2013: 37) 'Allah sana (müşrik askerlerini) rüyanda az gösteriyordu' (Yazır, 2013: 183).

**tüşe-** (Tü.) 'rüya görmek, düş görmek' (DLT, KB) (<*tüş*+*e*- Clauson 1972: 561).

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 463) sözcüğü "*ol tü:ş* ***tüşe****di* 'o, rüya gördü'. İhtilam olursa yine aynıdır." biçiminde açıklamıştır.

Caferoğlu (2015:259) da *tüşe*- fiilini "rüya görmek, düş görmek" olarak tanımlamıştır. Clauson *tüşe*-'yi *tüş*- 'düş' isminden türemiş bir fiil olarak açıklamış, Tuva Türkçesinde *düje*- 'düş görmek' olarak kullanıldığını, diğer lehçelerde *tüş kör*- gibi ifadelerle yer değiştirdiğini ortaya koymuştur (Clauson, 1972: 561).

Sözcük *KB*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: ***tüşe****dim tüşümdin açıldı maŋa* 'düş gördüm ve düşümde bu bana belli oldu' (Arat, 2008: 992- 993).

**uk-** (Tü. ~ Moğ.) 'anlamak, öğrenmek, kavramak' (AH, DLT, KB, KT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 87) sözcüğü *ol er ı:şın* ***uk****dı* 'O adam işini anladı' örneğiyle açıklamıştır. Caferoğlu (2015: 266) da sözcüğü "anlamak, öğrenmek, kavramak" olarak tanımlamıştır. Clauson sözcüğün Moğolca'dan (Moğ. *uka*-) alıntı bir sözcük olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 77).

Sözcük *AH*'de şu şekilde tanıklanmaktadır: ***uk****up sözle sözni iwip sözleme*... 'sözü düşünerek söyle, acele etme…' (Arat, 1951: 69, 95).

**us** (Tü.) 'akıl' (DLT, KT)

Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun, Akkoyunlu; 2014: 16) sözcüğü "Oğuzcada hayrı şerden ayırmak. "O hayrı şerden ayırmasını bildi" anlamında *ol* ***us*** *boldı* denir." biçiminde tanımlayıp örneklendirmiştir.

Caferoğlu (2015: 267) da sözcüğü "akıl" olarak tanımlamıştır. Clauson ise *us*- fiilinin "susamak" ve "düşünmek, sanmak" olarak iki ayrı anlamının olduğunu belki bu iki anlamın da birbiriyle alakalı olabileceğini belirtmiştir (Clauson, 1972: 241).

Sözcük Kur'an Tercümesinde (Ata, 2013: 139) *üküşrekleri anlarnıŋ ukmaslar **us**ları yok* 'onların çoğu düşünmezler, akılları yok' cümlesinde "akıl" anlamında kullanılmıştır.

## SONUÇ

Bu çalışmada Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Kutadgu Bilig, Atebetü'l Hakâyık, Dîvânu Lugâti't Türk ve Kur'an Tercümesi (Rylands nüshası)* içerisinde yer alan tıp terimleri dil özellikleri açısından incelenmiştir. Bu terimler sırasıyla "organ adları", "hastalıklarla ilgili terimler", "tedavi ile ilgili terimler" ve "diğer terimler" olmak üzere 4 ana başlıkta ele alınmış ve mevcut terimler *anlam, yapı* ve *köken* bakımından irdelenmiştir.

Hastalıklar organlar üzerinde meydana geldiği için ilk önce organ adları ele alınmıştır. Organ adları bölümü basit bir biçimde "temel organ adları" ve "ara organ adları" olarak iki alt gruba ayrılarak incelenmiştir. Karahanlı Türkçesinde kullanılan organ adlarının neredeyse tamamı günümüze -bazı örneklerde bazı ses değişimleriyle de olsa- ulaşmıştır. İncelenen 44 adet organ adı içerisinde yalnızca *ferc* 'genital bölge' sözcüğünün Arapçadan alıntılandığı tespit edilmiştir. Ancak bu kavram alanı için Türkçe kökenli bir kelimenin bulunmadığı anlamına gelmemekte, bilakis 'genital bölge için' birçok Türkçe kelime söz dağarcığı içerisinde yer almaktadır.

Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi Karahanlı Türkçesinde de *agız* 'ağız', *boguz* 'boğaz', *köz* 'göz', *tiz* 'diz' gibi ikili olma durumu bildiren *-z* ekiyle türetilmiş organ adları varlığını sürdürmektedir. *-n* ekiyle ile türetilen organ adlarına da *boyın* 'boyun', *egin* 'sırt', *burun* 'burun', *karın* 'karın', *yarın* 'omuz, sırt' örneklerinde tanık oluyoruz. Ele aldığımız organ adlarının büyük bir kısmının Eski Anadolu Türkçesi ve günümüz Türkiye Türkçesine geçişi, modern Türk lehçelerinde de kullanımı bu zaman dilimindeki sürekliliği gözler önüne sermektedir.

Hastalık ile ilgili terimler birkaç alt gruba ayrılarak incelenmiştir. Bu kısımdaki "bedensel hastalıklarla ilgili isimler", "bedensel hastalıklarla ilgili eylemler" ve "zihinsel hastalıklarla ilgili terimler" başlıklarında ele alınmıştır. Hastalık ile ilgili eylemlerden bazıları hastalık adlarının isimden fiil yapım ekleriyle genişlemesi sonucu türemiştir. *Enüç+le-n-* 'katarakt inmek', *ig+le-* 'hastalanmak' bu duruma örnek teşkil etmektedir. İncelenen 52 terim asıl manasıyla hastalık durumunu belirtmekle birlikte *çildeg* 'at göğsünde çıkan, içinden cerahat ve irin akan yara', *béz* 'beze', *ba:ş* 'yara', *bars* 'şişlik', *agrıg* 'ağrı' gibi terimler bazı rahatsızlıkları; *aḫsak* 'topal', *çolkuy* 'çolak', *karagu* 'karagu' *agın* 'dilsiz' gibi terimler engelli olma

durumunu ve *yélpik* ‘cin çarpması’, *tokı-* ‘cin çarpmak’ gibi terimler ise kaynağı metafizik unsurlara bağlanmış rahatsızlıkları ifade etmektedir. Bu bölümde ele alınan 52 terimin 49’u Türkçe kökenlidir,

‘Hastalık’ anlamının bu dönem eserlerinde *ig, kem, sökel* gibi üç farklı sözcükle karşılandığını görüyoruz. *kem’*i yalnızca *ig* ile birlikte kurulan ikilemelerde kullanıldığı için bir tarafa ayırırsak, elimizde aynı anlamı veren iki sözcük kalmaktadır. Ancak bunlar arasında küçük bir anlam farkı görülmektedir. Clauson’un *sökel*’i *sök-* ‘diz çökmek, kalkamamak’ köküne dayandırması ve sözcüğün Çağatay Türkçesinde “kötürüm” olarak kullanılmış olması (Clauson, 1972:820) *ig* ile olan ayrımını ortaya çıkarmaktadır. *ig* “genel olarak hastalık”, *sökel* ise “yatağa düşüren, yatalak eden hastalık” anlamını taşımaktadır. Burada hasta olma durumuyla ilgili bir derecelendirme vardır. Yine “topal” anlamına gelen *aḫsak* ve *kıruk* kelimeleri arasında da bir anlam farkı mevcuttur. *Kıruk* vücudunda bir bölgesi kırılan hastayı, *aḫsak* ise kırılma vakasından sonra hayatı boyunca aksayarak yaşayan engelli kişiyi ifade etmektedir.

“Tedavi ile ilgili terimler” bölümünde 36 terim incelenmiştir. Bu terimlerden 30 tanesi Türkçe kökenli, *şifa:* ‘şifa’, *güva:riş* ‘hazma yardımcı şeyler’, *ḥab* ‘hap’, *da:ru:* ‘ilaç, deva’ terimleri alıntıdır. Ancak *belik* ‘yaranın derinliğini ölçen alet’, *kana-* ‘kan almak’ sözcüklerinin kökeni hakkında kesin bir çıkarım yapılamamaktadır. Bu bölüm *aŋduz* ‘anduz otu’, *çurnı* ‘müshil ilacı’, *egir* ‘eğir kökü’ gibi ilaçları; *arkaçak* ‘ağza ilaç dökmek için kullanılan alet’, *belik* ‘yaranın derinliğini ölçen alet’, *kanagu* ‘neşter’ gibi tıbbi aletleri; *ısrık* ‘nazara ve cin çarpmasına uğramış çocukları tedavi ederken kullanılan bir kelime’, *igit* ‘nazardan ve ya cin çarpmasından korunmak için çocukların yüzüne sürülen bir ilaç’, *suwşa-* ‘okuyup üflemek’, *tögne-* ‘yarayı dağlamak’, *yak-* ‘yarayı yakı ile kapatmak’ gibi halk hekimliğine ait tedavi yöntemlerini kapsamaktadır.

Karahanlı Türkçesinde *ot* ve *em* sözcüklerinin ikisi de “ilaç” anlamına gelmektedir. Ancak *ot* ‘bitkisel ilaçlar’ *em* ise genel manada ‘ilaç, tedavi vasıtası’ manasında kullanılmıştır.

“Diğer terimler” bölümünde 26’sı Türkçe kökenli olmak üzere 31 adet tıp terimi ele alınmıştır. Bu terimlerden -her ne kadar Türkçe karşılıkları kullanımda olsa da- *enda:m* ‘beden’, *ḫıred* ‘akıl’, *meni:* ‘döl suyu’ başka dillerden alıntılanmıştır. *Kana-*

‘kanamak’ ve *uk-* ‘anlamak’ sözcüklerinin Türkçe kökenli mi yoksa Moğolca kökenli mi olduğu üzerinde durulması gereken bir konudur.

Çalışmamızda Karahanlı Türkçesine ait toplam 162 adet tıp terimi incelenmiştir. Bunlardan 145’inin Türkçe kökenli, 4’ünün Arapça, 5’inin Farsça kökenli olduğu belirlenmiştir. *Kana-*, *uk-, agan* gibi 8 terimin kökeni ise belli değildir. Bu kökeni belirsiz sözcükler dışarıda tutulduğunda araştırmada incelenen tıp terimlerinin %90 oranındaki kısmı Türkçe kökenlidir.

Karahanlı Türkçesinde kullanılmış olan tıp terimlerinin neredeyse tamamının Türkçe kökenli olması, alıntı sözcüklerin ise Türkçe karşılıklarının aktif bir şekilde kullanılıyor olması, Karahanlı coğrafyasındaki tıp dilinin tamamen Türkçe olduğunu söylememize imkan vermektedir.

Şüphesiz ki Eski Türk tıbbı *deneysel/pozitif* ve *majik/büyüsel* olmak üzere iki ayrı koldan gelişmiştir. Karahanlı Türkçesi söz hazinesinde de bu iki tıp anlayışına ait terimlere rastlanmıştır: *bagırlan-* ‘pıhtılaşmak’, *çalkan* ‘yaranın sirayet etmesi’, *tutug* ‘cin çarpması’, *ısrık* ‘nazara ve cin çarpmasına uğramış çocukları tedavi ederken kullanılan bir kelime’ vb.

Uygurlarda olduğu gibi Karahanlı coğrafyasında da Türkler, gerek Çin gerek de Hint tıbbının birikiminden faydalanmayı bilmiş, bu coğrafyalardan getirilen ilaçları kullanmışlardır. Bunun yanında “Türk hekimi” için özel bir ifadeyle *ata sagun* hitabı kullanıldığına, Türk hekimlerinin hazırladığı *çurnı* ‘müshil ilacı’ gibi ilaçların mevcut olduğuna tanık olmaktayız. Ayrıca tedavi ile ilgili terimler bölümünde kayda değer sayıda tıbbi malzemenin Türkçe olarak isimlendirilip kullanıldığını görmekteyiz. Bu da bize Karahanlıların tıp bilimiyle özel olarak ilgilendiklerini, evrensel tıbbi gelişmelerden haberdar olduklarını ve Türkçeyi tıp alanında bir bilim dili olarak kullandıklarını göstermektedir.

Türk dili çalışmalarında eski ve yeni tüm Türk lehçelerinin her yönden benzerlik ve farklılıklarını ifade eden bir sözlüğe ihtiyaç vardır.

**KARAHANLI TÜRKÇESİNDE HAPAKS TIP TERİMLERİ**

**arkaçak**

**bagırlan-**

**çerlig**

**çolkuy**

**enüç**

**enüçle-**

**enüklen-**

**kabargan**

**kowuç**

**örün-**

**samla-**

**suwşa-**

**tersin-**

**yağırla-**

## KAYNAKÇA


AKSAN, Doğan (2000). *Türkçenin Sözvarlığı,* Engin Yayınevi, Ankara.

ALTINTAŞ, Ayten (1983). "Divânü Lügat-it-Türk'teki Tıbbi Bitkiler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, No.25, s. 136-148, İstanbul.

ALTINTAŞ, Ayten (1986). *Tıp Tarihi Araştırmaları (Ed. Hasan Ali Göksoy, Hüsrev Hatemi, Nil Sarı),* İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı ve Tıp Tarihi Bilim Dalı Yayınları, No: 1., s. 84-87.

ALTINTAŞ, Ayten (1988). "Divânü Lügati't-Türk'deki Tıp Terimleri", *Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi 2*, s. 65-73, İstanbul.

ALTINTAŞ, Ayten (2001). "Divânü Lügat-it Türk'deki Tıbbi Bitkiler", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, No: 10, s. 64- 71.

ARAT, Reşit Rahmeti (1951). *Atebetü'l-Hakayık*, Ateş Basımevi, İstanbul.

ARAT, Reşit Rahmeti (2008). *Kutadgu Bilig (metin-çeviri-indeks),* Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

ARGUNŞAH, Mustafa ve YÜKSEKKAYA, Gülden Sağol (2014), *Karahanlıca Harezmce Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul.

ATA, Aysu (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

BAILEY, Harold Walter (1953). "Medicinal plant names in Uighur Turkish", *Melanges Fuad Köprülü/ Fuad Köprülü Armağanı*, s. 51- 56. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.

BATMAZ, Macidegül (2013). "*Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri",* Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi.

BAYAT, Ali Haydar (1998). "Muhammed bin Mahmud Şirvani ve Göz Hastalıklarına Ait Bilinmeyen Eseri 'Mürşid'", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, No: 7, s. 24- 46.

BAYAT, Ali Haydar (1999). *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

BAYAT, Ali Haydar ve OKUMUŞ, Necdet (2004). *Mürşid (Göz hastalıkları): inceleme-metin-dizin-sözlük*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.

BERTA, Arpad (2002). *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları (Çev.:Nurettin Demir-Emine Yılmaz)*, Grafiker Yay., Ankara.

BOZKURT, Fuat (2012). *Dîvânü Lugât-it- Türk*, Eğitim Yayınevi. Konya.

CAFEROĞLU, Ahmet (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London.

ÇAĞIRAN, Önder (1996). *Tıbb-ı Nebevî- Türkiye Türkçesi ile Metin*. Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

ÇAVDAR, Ayşenur (1987). İslamiyet Öncesi Orta Asya Türklerinde Tıp, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

DEMİRHAN, Ayşegül (1975). "Şeker Hastalığının Halk Hekimliğindeki Yeri", *Türk Folklor Araştırmaları*, s. 7485- 7486.

DEMİRHAN, Ayşegül (1982). "Osmanlılarda Hekimbaşılık ve Bazı Orijinal Saray Tıp Defterleri (Head-Physician-ship in the Ottomans and Some Original Palace Books)", *Tıp Dünyası*, No:55, s. 18-23.

DEMİRHAN, Ayşegül (1997). "Karantinanın Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Bazı Belgeler (Quarantine and Turkish History of Medicine)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, No: 109, s. 48-58.

DEMİRHAN, Ayşegül (2014). *Türk Tıp Tarihinde Geçmişten Günümüze Gençlik Sırları (Yüzyıl ve Daha Fazlasında Yaşamak)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

DEMİRHAN, Ayşegül (2014). *Tıp Tarihi*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul.

DEVELLİOĞLU, Ferit (2010). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara.

DİLAÇAR, Agop (1957). "Terim Nedir?", *Türk Dili Dergisi* IV, s. 207- 210.

DİNÇER, Ferruh (1969). "Hastalık Adlarının Halk Dilindeki Türkçe Karşılıkları", *Türk Dili*, C:211, s. 60- 63.

DOERFER, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische elemente im Neupersischen I- IV*, Wiesbaden.

DÖKMECİ, İsmet (2006). *Türkçe Tıp Terimleri Sözlüğü*, İstanbul Medikal Yayıncılık, İstanbul.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I- II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet (2011). *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet B. ve AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation- A Functional Approach to the Lexicon I- II*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

GENÇ, Reşat (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin (2005). *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü,* Türk Tarih Kurumu, Ankara.

KÂHYA, Esin (1995). *İbn-i Sinâ El-Kanûn Fi't-Tıbb*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

KÂHYA, Esin (1996). *Şemseddin-i İtakî'nin Resimli Anatomi Kitabı,* Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

KÂHYA, Esin ve ERDEMİR, Ayşegül (2000). *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

KEMALOĞLU Muhammet (2013, Ocak- Haziran). "Karahanlıların Menşe ve Kuruluş Faraziyeleri", *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C: 6, No: 11, s. 415- 424.

KORKMAZ, Zeynep (2011). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ÖZDEN, Hilmi (2007). *Kutadgu Bilig'de Ahlâk Kavramı ve Tıp Etiğine Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

ÖZGÜR, CAN (1994). Baytaratü'l- Vâzıh'ın Kıpçakça ve Türkmence Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzcalaşması (Türkmenceleşmesi) Üzerine Bir Dil Araştırması. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

ÖZGÜR, Can (2009, Yaz). "Kıpçak Sahasına Ait Sözlük ve Kaynaklarda At ve Atçılıkla İlgili Terminoloji", Turkish Studies, vol. 4/4, s. 891-905.

SERTKAYA, Osman Fikri (1996). *Göz Hastalıkları Üzerine Eski Uygurca Bir Sutradan Parçalar,* IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi.

SERTKAYA, Osman Fikri (1997). *Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış,* Haz. Azize Aktaş Yasa- Sevay Okay Atılgan, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, (4-7 Eylül 1989), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

ŞAHİN, Hatice (2006). "Terimlerin Genel Dile Yansımasına Dair Bazı Gözlemler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No: 20, s. 123-129.

ŞAHİN, Ünal (1994). *Mümin bin Mukbil: Miftahu'n-Nur Hazainü's-Sürur (2 Cilt),* İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya.

TEKİN, Şinasi (1992). "Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri Üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasi Birlikleri Arasındaki İlişkiler", *Tarih ve Toplum*, No:101, s. 9-19.

TEKİN, Talat (1986). "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri", *Türk Dili*, C:51, No:409, s. 3-42.

TEKİN, Talat (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları (metin-çeviri-sözlük)*, Haz. Mehmet Ölmez, Bilgesu Yayıncılık, Ankara.

TÜRKMEN, Seyfullah (2006). Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kırıkkale.

UZEL, İlter (1978). İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Ağız ve Diş Hastalıkları Yönünden İncelenmesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

UZEL, İlter (1992). *Cerrâhiyetü'l-Hâniyye,* Türk Tarih Kurumu, Ankara.

UZEL, İlter ve SÜVEREN, Kenan (1999). *Mücerrebname,* Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.

ÜNVER, A. Süheyl (1936). *Uygurlarda Tebabet (La medicine chez lez Ouigours),* İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

ÜNVER, A. Süheyl (1940). *Selçuklu Tebabeti: 11-14. Asırlar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

YAYLAGÜL, Özen (2014, Kış). "Eski Uygur Türkçesi ve Batı Orta Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinlerindeki Fiiller", *Bilig*, No: 68, s. 267- 296.

YAYLAGÜL, Özen (2014). "Anadolu'da Yaşayan Halk Hekimliği Uygulamalarının Eski ve Orta Türkçe Tıp Metinlerindeki Temelleri/ Roots of Folk Medicine Practices that maintain in Anatolia in Old and Middle Turkish Medicine Texts", *Milli Folklor*, No: 103, s. 48- 58.

YAZICI, Nesimi (1992). *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi (2013). *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali (PAMUK Arif, sadeleştiren)*, Pamuk Yayıncılık, İstanbul.

YELTEN, Muhammet (1993). *Şirvanlı Mahmud Kemâliyye*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

YÜKSEL, Ahmet Turan. "İlk Müslüman Türk Devletlerinin Siyasi, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, No: 11, s. 67-99.

ZÜLFİKAR, Hamza (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yollar,*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.